

SÍLVIA PLANAS MARCÉ. Directora del Museu d'Història dels Jueus i del Museu d'Història de Girona

HISTÒRIA JUEVA: MUSEÏTZAR LA PLURALITAT

La Catalunya actual és fruit d'històries diverses i d'intercanvi de cultures, un fet que ha configurat un país tan divers com interessant. Aquesta és la idea de base en la creació del Museu d'Història dels Jueus, inaugurat a Girona l'any 2000. Tot va començar amb la sala que acull la col·lecció lapidària hebrea més significativa del país, i una de les millors de l'Europa occidental. Són 29 pedres amb nom: làpides que provenen del Montjuïc gironí, que contenen bells epitafis dedicats als habitants del Call i que, a través dels seus noms, en fan memòria. La història medieval de Girona no s'entén sense la comunitat jueva que, també, la va construir. La ment excelsa de Mossé ben Nahman va donar a la ciutat el sobrenom de «mare d'Israel». L'expertesa a treballar la seda i teixir vels de Barçalaia i d'Astruga va contribuir a fer de la ciutat un nucli important d'artesanía i comerç; els préstecs de Bonafilla Ravaia o de Bonjudà Cresques van impulsar l'economia gironina; els coneixements mèdics de Saltell Caravita i els astronòmics de David Bonet Bonjorn van ser fonamentals per la ciència de l'època. I l'acció diplomàtica de Mossé Ravaia va ajudar a posicionar la ciutat en el lloc merescut de «clau del regne». Aquest bagatge es desplega al llarg de les sales del Museu amb un discurs bastit a partir d'objectes quotidians, com ce-

ràmiques de taula, didals i agulles, segells de marcar pans àzims, arracades de plata o una sivella decorada, i també de textos mèdics, llibres d'oració i elements religiosos i rituals, com la quetubà o carta d'esponsalici de 1375, l'amulet cabalístic del segle XVII o el rotlle d'Ester del XVIII.

Els objectes del museu representen històries que són alhora particulars i universals; les transporten en el temps, les plasmen en els espais i les posen en relació les unes amb les altres. Les històries dialoguen amb aquelles altres que, des de fora de l'àmbit jueu, els fan de mirall o de contrapunt, o fins i tot en són origen.

Ni a Girona ni a Catalunya no es pot destriar la història jueva de la història no jueva: l'una s'endinsa i s'explica en l'altra, i juntes conformen la realitat del país. Així ho mostren alguns museus del territori com el MUHBA o l'MHC a Barcelona, el Museu de Tàrrrega, el de Balaguer, el de Lleida, i el Museu de la Cúria medieval de Castelló d'Empúries, entre d'altres. Tots ells custodien objectes jueus i els mostren en espais que els fan ser àgores de relació entre cultures i vides diverses.

Els museus catalans que exposen i expliquen la història jueva fan palesa la riquesa que, en el tarannà històric dels pobles, atorga la pluralitat. ■

Museu d'Història dels Jueus, sala de l'Atlas de Cresques. Fotografia d'Aniol Resclosa.

(jueries)

XAVIER PAYÀ I MERCÉ; MARTA MORÁN ÁLVAREZ. Arqueòlegs. Ajuntament de Lleida

LA JUERIA DE LLEIDA: LA CUIRASSA

INTRODUCCIÓ

L'any 2015, l'Ajuntament de Lleida va iniciar el projecte de recuperació urbanística de l'antic barri del Seminari. Es tractava d'un espai del centre històric que coincidia físicament amb la superfície de l'antic call jueu de la ciutat, conegut en les fonts coetànies com la Cuirassa.

L'any 2017 s'havia finalitzat l'enderroc de la majoria de les cases del barri del Seminari i els patis havien passat a ser propietat municipal. Per tant, disposàvem d'una extensió de més de 5000 m² on era possible trobar i recuperar restes materials i constructives dels jueus. Aquesta circumstància era una novetat en el panorama de l'arqueologia jueva del país, on la continuïtat constructiva i urbanística de les jueries fins als nostres dies condiona i limita la realització d'intervencions arqueològiques.

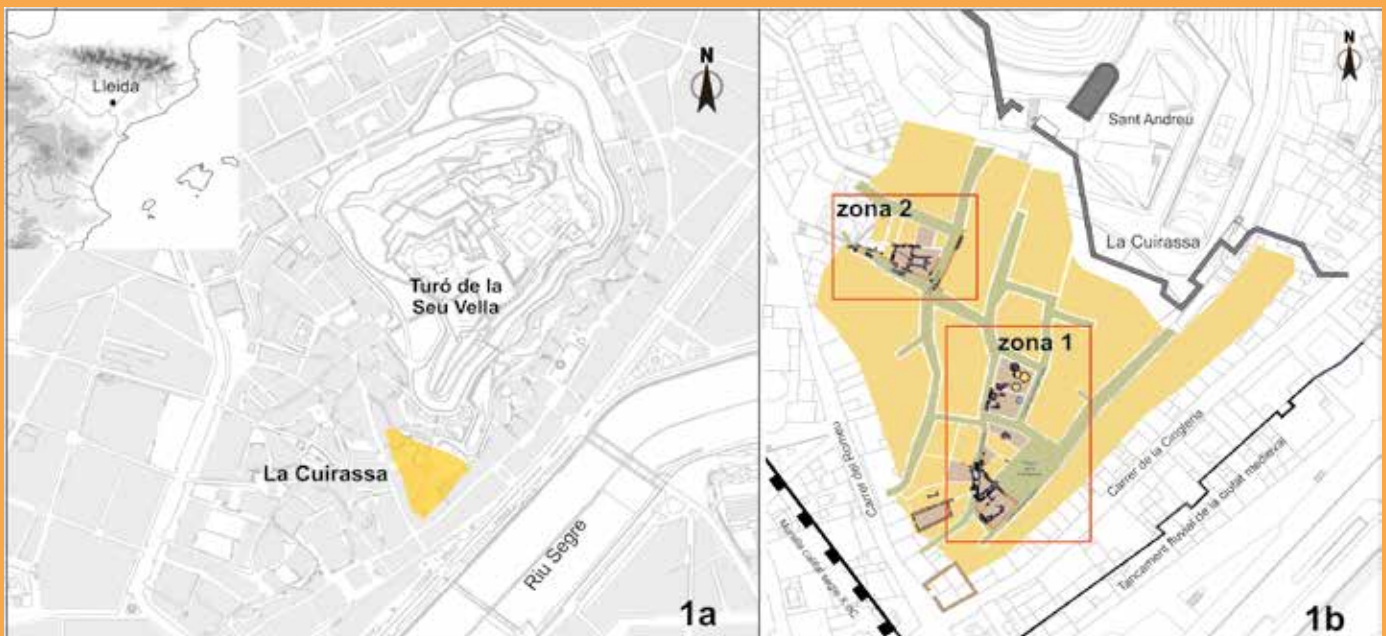
Malgrat l'extensa àrea que s'obria a la investigació, els resultats van quedar restringits a dues zones (vegeu fig. 1b) on es conservaven restes arqueològiques de la Cuirassa. Això no vol dir que les aportacions per conèixer la jueria de Lleida hagin estat minses, més aviat tot al contrari. La informació ha estat valuosíssima per conèixer-ne l'urbanisme i apropar-nos a un dels moments més dramàtics viscuts per la comunitat jueva que hi residia.

EL CONEIXEMENT DE LA CUIRASSA A PARTIR DEL LLEGAT DOCUMENTAL CONSERVAT

La història dels jueus a Lleida ja havia despertat l'interès dels historiadors locals des de mitjan segle XIX. Els estudis van continuar al llarg de la centúria següent i culminaren amb la celebració d'un col·loqui sobre els jueus a la Corona d'Aragó que va tenir lloc a Lleida el 1991. Abans d'iniciar la intervenció arqueològica l'Ajuntament de Lleida encarregà a un equip de la Universitat de Lleida la revisió i recerca documental en els censos de la catedral per tal d'intentar reconstruir quin era l'aspecte de la jueria (Lampurlanés *et al.* 2015).

Una de les particularitats de la jueria de Lleida és el seu nom. Al contrari que a la resta de Catalunya o Aragó, el barri on van viure els jueus de Lleida s'anomena Cuirassa. Un nom que apareix per primera vegada en un document de 1180 on el bisbe Esteve Rigalt dona una casa situada al barri de Sant Joan que limita per dues parts amb la «Coiraça iudeorum» (Lampurlanés 2019: 19). La Cuirassa, nom amb què es coneixia la jueria de Lleida, era el mateix que el de la fortificació andalusina del segle X dC que delimitava i protegia pel nord el barri on va viure la comunitat jueva després de la conquesta de 1149.

Figura 1: Plànol general d'ubicació de l'antiga Cuirassa i planta general de l'excavació amb les dues zones amb restes arqueològiques.

La caracterització de l'espai intern de la Cuirassa no és una qüestió fàcil. Moltes vegades les troballes no són suficients i cal recórrer a les fonts escrites. En algunes declaracions censals es descriuen les afrontacions i referències a espais públics de la jueria, com la plaça de la Cuirassola, lloc central de la vida del barri, però també a carrers, obradors, sinagogues i botigues. Hi ha un seguit d'espais i construccions essencials per a la vida d'aquesta comunitat que no hem localitzat arqueològicament, però que, pel fet d'estar ben referenciats en els textos escrits, hem pogut assenyalar en la proposta de restitució que presentem (vegeu fig. 2).

Un dels edificis més importants en una jueria era la sinagoga, lloc de culte, formació, justícia i reunió dels membres de l'aljama. Les sinagogues no disposaven d'una arquitectura especial i les seves funcions es podien dur a terme en qualsevol alberg amb l'interior degudament adaptat a les funcions religioses. De la mateixa manera que s'havien convertit en llocs de culte es podien transformar novament en albergs, com és el cas de la primera sinagoga esmentada en un document de 1173, on el bisbe de Lleida dona al de Vic un alberg que «havia estat sinagoga» al barri de sant Andreu (Ayala 2005). No es pot descartar que aquesta primera sinagoga fos anterior a l'establiment dels jueus davant el mur de la Cuirassa.

Menció important és la cita que narra com la sinagoga, el dia de l'insult contra els jueus, el 13 d'agost de 1391, és transformada en l'església i adopta l'advocació de Santa Maria del Miracle per la gran quantitat de jueus que es van convertir. Segons alguns autors com Josep Lladonosa, l'església es van incorporar al convent de Jesús construït vers el 1608 i finalment reconvertit en el Seminari Conciliar; per tant, la sinagoga s'havia de situar en el sector nord-oriental del barri (vegeu fig. 2). Una altra de les infraestructures necessàries en la vida de la comunitat jueva és el bany ritual de purificació, el micvé. David Romano va publicar un document conservat a l'ACA (reg 983 fol. 57r) (Romano 1975: 158) on un personatge sol·licita la construcció d'un nou bany «per banyar les jueves». Aquest espai acostumava a ser un lloc proper a la sinagoga.

Els preceptes de la religió jueva determinen també tot el que té a veure amb el tractament i consum dels aliments. En aquest sentit, llocs com el forn de pa i la carnisseria són essencials per poder seguir de forma adequada el que exigeix la llei mosaica.

Els censos capitulars parlen d'un forn prop del carreró que pujava a la Cuirassa. Aquest primer carrer, descobert a l'excavació, segueix un traçat paral·lel al de Sant Cristòfol, però desplaçat cap al sud. Era el primer accés a la Cuirassa des del Peu del Romeu, i segons la documentació del segle xv, el seu nom era carrer d'en Soquet, en referència al propietari de l'alberg que hi havia en una de les cantonades amb el Romeu. Al forn «d'en Coquet» succeïren diferents fets relatats al llibre dels Consells, com l'incendi declarat el 1350 que deriva

Figura 2: Reconstrucció de l'urbanisme de la Cuirassa, el call jueu de Lleida.

en una petita revolta (Roca 2017: 64, nota 184) i el recollit en els llibres de Crims, la vigília de Nadal de l'any 1390, on es diu que el lladre d'un mantó blau va ser capturat després d'intentar amagar-se al forn de la Cuirassa (Roca 2017: 322, nota 1307, doc. 34).

La carnisseria, lloc de tractament específic de la carn consumida per la comunitat jueva, apareix esmentada dos cops en les declaracions del llibre de Crims. El primer és l'any 1351, quan Ramon de Perellada, estant a la Cuirassa, va sentir els crits de dos homes barallant-se dins de la carnisseria (Roca 2017: 94, nota 226), i l'altre el 1387, quan les pells d'uns moltons robats són trobades a la carnisseria dels jueus (Roca 2017: 92, nota 226). Encara que sigui indirectament, però de gran vàlua per localitzar l'emplaçament de la carnisseria (vegeu fig. 2), comptem amb el procés criminal de 1352 on es descriu l'itinerari de Pasqualeta, denunciada per empenyorar peces de roba a la jueria. La seva declaració diu que baixant pel Romeu (actual carrer Cavallers) va trobar la porta de la Cuirassa oberta i els carnisseres al costat (Roca 2017: 92, nota 327). També són importants les afrontacions censals on es descriuen propietats al costat de la carnisseria (Lampurlanes, 2015: 107, nota 469). Els treballs d'excavació arqueològica ens han permès descobrir, al costat sud del carrer d'en Soquet, un habitatge de dues plantes amb pati o corral, on es localitzaren gran quanti-

(jueries)

Figura 3: Vista de l'empedrat al carrer d'en Soquet

tat d'ossos i banyes de bestiar oví i caprí. Per les característiques i la ubicació, podrien ser les restes de l'antiga carnisseria de la Cuirassa.

Gràcies als noms dels carrers esmentats en els censos coneixem alguns dels oficis dels habitants de la Cuirassa, com els sastres, els sabaters i els pergaminers. Dels que fabricaven el suport de les traduccions dels jueus hem identificat la planta baixa d'uns dels obradors, amb canals, focs i dipòsits amb revestiment hidràulic semblants als de les adoberies dels blanquers de la part baixa de la ciutat.

L'ATAc AL CALL DE 1391 I LES CONSEQÜÈNCIES PER A L'ESTUDI ARQUEOLÒGIC

Parlar dels jueus durant la segona meitat del segle XIV a la Corona és recrear un creixent clima d'animadversió i desconfiança entre les diferents comunitats religioses que vivien a les ciutats. És una situació provocada per molts factors, i accentuada per l'arribada de la pesta negra i les successives crisis demogràfiques i econòmiques que comportà l'epidèmia. Aquest malestar culminaria amb atacs contra les comunitats jueves de moltes ciutats d'Europa. A la península Ibèrica la flama que va fer esclatar aquesta frustració van ser les prèdiques i la crida a la conversió dels jueus promoguda per l'Església, amb un protagonista molt destacat, l'ardiaca de Sevilla Ferran Martínez.

A Lleida, diversos documents recullen aquells fets i les con-

seqüències que van tenir per als membres de l'aljama i la Cuirassa (BNE. Llibre de notes antigues per la memòria, ms. 18496, f. 29.r). El mateix rei Joan I va enviar una carta el 9 d'agost demanant la col·laboració del Consell de la ciutat per donar refugi als habitants de la Cuirassa al castell reial (Baer, 1929: 667-668). Tot i les peticions de Joan I, el castell va ser assaltat finalment pels cristians, i molts jueus foren morts (Feliu 2005: 200).

L'interès de la Corona per saber el que havia passat aquells dies queda demostrat en la carta que el 22 de setembre del 1391 el rei Joan I envia als batlles d'algunes viles de Catalunya, en què demana una relació dels béns mobles i immobles afectats i del nombre de jueus morts, especialment dels que moriren sense hereus o dels que se suïcidaren per no convertir-se al cristianisme (Baer 1929: 687-688).

Un fet dramàtic, com l'atac i posterior incendi d'un espai habitat, acaba generant, des del punt de vista arqueològic, un registre material que es converteix en un tresor documental. El 13 d'agost de 1391, els cristians assalten la Cuirassa. Bàsicament eren pagesos i menestrals (Bertran 2002: 96), que incendiaren i saquejaren diverses cases. En la revolta, molts jueus es van convertir, però setanta-vuit van ser morts i llençats a l'interior d'unes sitges prop del convent dels franciscans ubicat a l'actual plaça Ricard Vinyes.

Un dels albergs que patiren els atacs d'aquell dia va ser excavat parcialment durant la campanya realitzada entre novembre de 2016 i juliol de 2017. Es tractava d'un gran edifici de dues plantes aixecat en l'encreuament de tres carrers de l'antiga Cuirassa, en un terreny amb un fort pendent que facilitava l'accés als dos pisos des de l'exterior. Es tracta d'una casa

Figura 4: Part de la casa cremada el «dia de l'insult» amb les restes consolidades. A la banda superior dreta es poden apreciar les escales que conduïen a la segona planta just al costat de la façana amb el carrer Reial, descobertes l'any 2025.

de dimensions considerables, construïda sobre una superfície de 340 metres quadrats, articulada al voltant d'una sèrie de patis a cel obert. Actualment, tenim excavat un 60 % de

la planta i s'han identificat diversos espais: magatzem, vestíbul, rebost i habitacions.

Una petita intervenció de conservació i excavació realitzada el mes de maig de l'any 2025 ens ha permès localitzar les escales d'accés interior a la segona planta (vegeu fig. 4). Es troben adossades al mur de tancament sud i façana de la casa al carrer Reial. Les escales estaven disposades estratègicament al costat de la porta d'entrada des d'aquell carrer, pujant en direcció nord, un cop travessat el portal que protegia aquesta zona residencial de la Cuirassa.

A l'interior, el saqueig es pot descartar com a motiu principal de l'atac, perquè es va localitzar gran quantitat de materials metàl·lics, ceràmica i elements de caràcter orgànic com teixits de diferent qualitat (Morán, Payà 2003: 128-136).

Després de l'incendi, els habitants no van tornar mai més a la casa i els materials amb els quals va ser construïda van utilitzar-se en altres edificis de la ciutat. Qui sap si alguns dels blocs de pedra sorrenca van ser reaprofitats en la construcció de la Seu Vella, tal com es posa de manifest en els llibres d'obra quan es refereix l'aprofitament de pedra de la Cuirassa per dur a terme reparacions a la catedral (Alonso García 1976: 71).

Passarien molts anys fins a la construcció sobre aquelles restes de l'antiga Cuirassa de les noves cases del barri del Seminari. Aquesta realitat documentada al sector més septentrional de la Cuirassa es reproduïx també, però amb matisos, al sector meridional. Al voltant del carrer del Soquet, alguns dels habitatges van continuar funcionant amb reformes després de l'assalt, probablement per la seva proximitat als principals eixos viaris de la ciutat, com el carrer d'en Romeu (actual carrer Cavallers) i el carrer de la Cinglaria (actual carrer Major). És la zona on documentem la construcció d'un cup

que s'omplia des del carrer Jueria i al qual s'accedia des del carrer Cavallers. També veiem com el carrer d'en Soquet millora el drenatge amb la construcció, el segle XVI o XVII, d'una gran claveguera.

Contràriament al que sembla deixar entreveure l'arqueologia, la documentació coetània parla d'una certa reocupació del barri, o si més no del traspàs a les mans de cristians (cristians nous o conversos?), de bona part dels albergs de la Cuirassa. Els documents reials de redreç del rei Martí I (1400-1408) deixen clara també aquesta voluntat de «restauració» de la vida al barri (Casas 1992: 381). El fet que aquesta petició feta al Consell de la ciutat fos tan reiterativa dona a entendre que aquest pas no va ser senzill ni immediat.

La fi d'aquell llarg període de coexistència no sempre pacífica va arribar el 20 de juliol de 1492 quan els jueus van ser obligats a abandonar la ciutat. Deixem parlar a les cròniques: «Divendres a xx de juliol any MCCCLXXXII a les dos ores après mig jorn los juheus tots homes e dones e infants grans e xichs, sens romandren negú, se embarquaren en quatre barques e alguns dels se'n anaren per terra e ab dites barques per lo riu avall ab tots lurs béns mobles sens restar-ne negú. E après la partida dels dits juheus de la ciutat en diverses jornades axi de Aragó com de altres parts a grans flotes ha passat gran nombre de juheus los quals se'n anaren e buydaren la terra servant lo edicte la magestat Real féu publicar lo primer dia de maig de dit any bandegant aquells.» (BNE, *Llibre de notes antigues per memòria*, ms. 18496, f. 63r.)

Ara, només en falta esperar que la Cuirassa sigui objecte de noves excavacions arqueològiques que permetin completar el coneixement físic d'aquest barri on va viure una de les comunitats més influents de la ciutat durant la baixa edat mitjana. ■

Bibliografia

Amor AYALA, *Fonts per a l'estudi de la comunitat jueva de Lleida: recopilació de documents i estat de la qüestió*. Barcelona: Catalonia ed., 2005.

Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien. Aragonien und Navarra*. Berlín: Akademie Verlag, 1929.

Prim BERTRAN, *Els jueus de la ciutat de Lleida*. Universitat de Barcelona, 2002.

Joan BUSQUETA, *Baixa edat mitjana. Història de Lleida, Vol. 3*. Lleida: Pagès Editors, 2004.

Manuel CASAS NADAL, «Sobre la reorganización de la Aljama de los judíos de Lérida. (1400-1408)», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, vol. 52 (1992), p. 381-391.

Eduard FELIU, «Sobre la lletra que Hasday Cresques adreçà a la comunitat jueva d'Avinyò parlant dels avalots de 1391», *Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, vol. 5 (2005), p. 171-219.

Manuel FORCANO; Víctor HURTADO, *Atlas d'història dels jueus de Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2019.

Alonso GARCÍA, *Los maestros de la Seu Vella de Lleida y sus colaboradores*. Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses, 1976.

Isaac LAMPURLANÉS; Guillem ROCA; Flocel SABATÉ, *Projecte de recuperació històrica del call jueu de Lleida*. GRCEM. Grup de Recerca consolidat en estudis medievals Espai Poder i Cultura, 2015 (inèdit).

Isaac LAMPURLANÉS, «Noves aportacions documentals per a l'estudi de la jueria de Lleida», *Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, vol. 14 (2019), p. 15-64.

Marta MORÁN; Xavier PAYÀ, «El conocimiento del legado judío a través de la arqueología. La Cuirassa», *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos. Sección hebreo*, núm. 71 (2022), p. 93-153.

Guillem ROCA CABAU, «Salubritat i salut pública a la Lleida baix medieval: la gestió dels espais públics, la pobresa i els hospitals». 2017. Disponible en: <http://www.tdx.cat/handle/10803/459295>.

David ROMANO, «Baño o miqwe de Lérida (1339)», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, vol. 34 (1975), p. 158.

(jueries)

ANNA COLET MARCÈ; ORIOL SAULA BRIANSÓ. Museu de Comarcal de l'Urgell-Tàrrrega

EL CALL DE TÀRREGA

En els darrers vint anys el call de Tàrrrega ha experimentat un gran impuls pel que fa al seu coneixement i posada en valor. La recerca documental duta a terme pel doctor Josep Xavier Muntané de tota la documentació referent als jueus de Tàrrrega i, en el cas concret del call, sobre les cases habitades pels jueus,¹ completada amb la reconstrucció de la Tàrrrega dels segles xv i xvi a partir dels llibres d'estimes de 1501,² va suposar un coneixement molt més exhaustiu del call. Amb aquesta recerca Muntané delimità amb precisió l'espai que ocupava el call, identificà amb claredat els carrers que en formaven part i fins i tot associà una part significativa de les cases amb els propietaris jueus de la segona meitat del segle xv. Aquesta investigació feta amb el suport del Museu permeté, a més, situar edificis emblemàtics del call, com la sinagoga, el forn dels jueus i cases de persones destacades

Les voltes del carrer Migdia, esmentades en documents del segle xv, són un dels testimonis més rellevants que han perviscut del call de Tàrrrega. Fotografia: MCUT.

de l'aljama jueva de Tàrrrega. Paradoxalment bona part de la informació que ens donen els llibres d'estimes sobre el call i els seus habitants és del moment posterior al decret d'expulsió dels Reis Catòlics de 1492, quan els jueus o bé se n'han anat o bé s'han convertit, però encara queda el record recent dels antics propietaris d'aquelles cases, una informació que da palesa en moltes estimes.

De resultes de la informació que ha donat l'estudi documental i del seguiment i control de les intervencions urbanístiques

a la zona del call, s'han fet diverses intervencions arqueològiques que han permès aprofundir en el coneixement de la comunitat jueva. Per altra banda l'excavació l'any 2007 del fossar dels jueus de Tàrrrega,³ conegut amb el nom de necròpolis de les Roquetes, va posar al descobert un total de 182 enterraments individuals i 6 fosses comunes que permeteren l'estudi antropològic de 251 individus i determinar-ne aspectes relacionats amb la genètica, el sexe, l'edat, la salut, les patologies que patien i la seva mobilitat, com també rituals funeraris, creences, supersticions i hàbits.

El call de Tàrrrega està situat en un sector molt pròxim al nucli polític, econòmic i religiós de la vila medieval i és un espai de creixement de la població els segles XIII i XIV. Des del carrer Major i la plaça Major baixa vers la llera del riu Ondara, amb tres carrers que l'estructuren: el carrer de les Piques (abans d'Arnau Farrer), el carrer de l'Estudi (antigament carrer dels Jueus) i el carrer de la Font (de Santes Creus els segles xv i xvi). El segle xv l'entrada al call des de dins de la vila era exclusivament pel carrer de l'Estudi, que actuava, per la seva posició central, com a eix vertebrador del barri jueu. Aquest carrer rebia diferents noms segons l'alçada: a banda de carrer dels Jueus, també es coneixia més avall com el carrer del Forn dels Jueus i, cap al final, el carrer de l'Escola dels Jueus, que és l'indret on es bastiria la nova sinagoga de mitjan segle XIV. Per altra banda a l'extrem inferior del carrer de les Piques hi havia el portal d'Arnau Farrer, també anomenat portal dels Jueus.

La presència de jueus a la vila de Tàrrrega remunta a 1277,⁴ tot i que no tenim constància que el call ja existís com a tal en aquest moment inicial. És a partir de la primera meitat del segle XIV que tenim documentats diferents jueus vivint a la zona on més tard s'esmenta que hi ha el call. Entre aquests jueus targarins que hi vivien hi ha la família de Moixé Natan, un dels personatges més importants de la comunitat jueva de Tàrrrega del segle XIV per la seva potència financera, pels seus contactes amb el rei i molt especialment per la seva faceta literària, que el convertirà en un dels escriptors jueus de més prestigi d'aquesta època.

Aquest call de la primera meitat del segle XIV fou atacat durant l'avalot de 1348. Segons el relat del rabí Galipapa recollit per Josep ha-Kohen al llibre *La vall de les llàgrimes* i les fonts documentals de la Cancelleria Reial, la xifra de morts s'aproximà a les 300 persones. Una part significativa de les víctimes de l'atac al call de Tàrrrega van ser localitzades en sis fosses comunes durant l'excavació de la necrò-

201

1
2
6
10
14
18
20
22
24

polis jueva de les Roquetes l'any 2007, fet que va permetre ratificar la violència i l'abast de l'atac al call targari.

D'aquest episodi, en tenim un clar relat dels supervivents recollit pels escrivans del rei el 1349. És el primer document on apareix la paraula *call* per referir-se al barri jueu de Tàrrega: «amb mà armada i intenció deliberada, amb obstinada malícia i motius forassenyats, es van apropar amb hostilitat al call d'aquesta aljama i amb un atreviment indegut en van rebentar i destruir violentament les portes d'aquest call amb destrals i altres tipus d'armes, i van entrar a aquest call tots a una i cridant amb un gran clam: "Muyren los traïdors". I no satisfets d'això sinó volent rivalitzar a cometre calamitats pitjors, van assaltar de manera infame els albergs d'aquests jueus amb llances, pedres i sagetes, i per últim, entrant en aquests, es van endur totes les coses i els béns d'aquells emulant els lladres, i van estripar i cremar molts instruments i escriptures de diversos contractes d'aquests jueus».⁵

A banda dels testimonis escrits d'aquest assalt i de l'evidència arqueològica de les fosses comunes de la necròpolis de les Roquetes, amb una setantena de víctimes d'aquest atac, al mateix call de Tàrrega l'any 2008 es van trobar indicis clars de l'avalot de 1348. Concretament, en les parcel·les urbanes 7 i 9 del carrer de la Font es localitzà un pati posterior d'una casa on es va excavar una sitja i els sediments associats a ella que cobrien el pati. L'excavació va donar un volum de materials mobles important i de tipologia diversa, que havien estat objecte d'un únic abocament que amb el temps s'havia anat disgregant: vaixel·la de taula, llànties, vaixel·la de cuina, recipients de vidre, material de bronze associat al vestuari, mobiliari i instrumental divers, monedes, restes associades al treball artesanal, un ganivet amb pom d'anella de dimensions considerables i altres tipus de material que donaven una cronologia que no anava més enllà de mitjan segle XIV. Si bé l'estudi de la ceràmica no permetia discriminar la identitat religiosa de les persones que la van fer servir en vida, ja que cristians i jueus utilitzen el mateix tipus de ceràmica, l'aparició d'un fragment de *hanukià* (llàntia múltiple utilitzada per la Hanukkà o Festa de les Llums) era un primer indicador de la religió dels ocupants del carrer de la Font, 7-9. Per altra banda l'estudi de les restes de fauna descobertes en aquests nivells de mitjan segle XIV associats als materials esmentats també va permetre veure que el consum de carn seguia les normes regulades (per la *kaixrut*) que trobem principalment a la Torà, que indica quines espècies són aptes pel consum o *caixer* i com s'han de preparar els animals (normes de la *shechita*). Aquestes característiques alimentàries constitueixen un signe d'identitat cultural i religiosa dels jueus enfront d'altres comunitats, que en el cas de l'estudi dels animals consumits i abocats dins la sitja del carrer de la Font, 7-9 ens confirmà que ens trobàvem davant un jaciment que es pot atribuir a la comunitat jueva targarina

que patí les conseqüències de l'avalot de 1348. L'atac generà aquest abocament de materials ceràmics i altres objectes en ús que es van trencar durant l'avalot.

De resultes d'aquest atac, el call de Tàrrega va reforçar la seguretat per ordre del rei. S'enderroquen determinades cases de jueus per fer més efectiva la separació física entre jueus i cristians i es disposa la construcció de muralles i torres al voltant del perímetre.⁶ Per altra banda el rei també ordenaria repoblar el call, que havia quedat molt delmat per l'atac, posant com a condició que en un parell d'anys, vers el 1352, ja hi hagués un mínim de quaranta caps de família. Sabem que l'any 1355 a l'aljama de Tàrrega hi havia més de cinquanta caps de famílies jueves que tributaven, representats per tretze consellers responsables del govern d'aquesta,⁷ fet que garantia la continuïtat del call.

La casa d'Avraham Xalom, al carrer de l'Estudi, 15, ha estat museïtzada i forma part de l'itinerari de la visita al call i l'exposició permanent del museu Tragèdia al call. Tàrrega 1348. Fotografia: MCUT.

L'aljama de Tàrrega es va refer del sotrac de 1348 i el call no patiria els avalots de 1391 que afectaren moltes jueries de Catalunya, com el cas proper de la Cuirassa de Lleida. Al llarg del segle XV la comunitat jueva de Tàrrega seguí ben activa. Durant la guerra civil que enfrontà la Generalitat contra el rei Joan II participà colze a colze amb els cristians en la defensa de la vila. Els jueus tornaren a estar en perill a causa d'aquest conflicte bèl·lic quan les tropes de soldats francesos enviats per la corona ocuparen Tàrrega. En una carta adreçada al rei per part dels paers i prohoms de Tàrrega en defensa dels jueus⁸ es manifestà que els jueus patien extorsions, vexacions i destruccions per part de les tropes reials. El fet que els jueus haguessin contribuït a la defensa

(jueries)

de Tàrrega i haguessin col·laborat econòmicament en el proveïment d'aliments durant aquest període d'escassetat feu que la paeria manifestés per escrit que «tota universitat los han una grandíssima afecció e voluntat, fahent certes vostres reverències que per ells, aquesta universitat morie».⁹

Entre les persones de l'aljama que ajudaren econòmicament a la vila destacà el metge i filòsof jueu targari Abraham Xalom. Mestre Avraham va néixer a Tàrrega a principis del segle xv i tenia casa al carrer dels Jueus. Juntament amb David Avenaçaia, veí seu del carrer d'Arnau Ferrer, eren dos dels metges de la vila. Xalom passà a la posteritat no tan sols per la seva bona praxi com a metge, sinó també per haver estat el darrer filòsof jueu català. La casa d'Avraham Xalom es va poder identificar i una part de la mateixa s'ha museïtzat, ja que conservava una part significativa de l'estructura medieval. Actualment es troba integrada en l'itinerari de la visita al call de Tàrrega.

Un dels altres indrets del call que ha pogut ser identificat és el forn dels jueus, situat a la part alta de l'actual carrer de l'Estudi. Aquest edifici encara conservava la seva funció i topònim quan va ser adquirit el 1677 per la família Jover.

En l'actualitat manté bona part de l'estructura d'arcs apuntats. En uns sondejos fets l'any 2011 es van poder identificar nivells estratigràfics d'època medieval.

La sinagoga bastida el 1347 estaria situada a la zona de la plaça de la Palla. Aquest nou temple substituï la sinagoga que va ser construïda el 1307 vora la llera del riu Ondara i que quedà afectada per la inundació de 1346. Si bé les referències documentals de la sinagoga de 1347 són força clares, els sondejos arqueològics duts a terme en l'indret encara no han donat resultats al respecte.

Pel que fa a les creences de la comunitat jueva de Tàrrega més enllà dels límits de la religió, s'ha pogut documentar a bastament l'ús d'amulets entre la població. Al cementiri de les Roquetes es documenten un total de dotze collarets, un d'ells (un collaret format per deu denes) localitzat a la fossa comuna FS 163. Els materials utilitzats per fer els collarets són atzabeja, corall vermell, ambre, plata, cristall de roca i pasta vítria.

Una de les denes del collaret de la FS 163 és una peça trapezoidal d'atzabeja amb sis cercles incisos formant una circumferència i un setè al centre. A l'excavació del carrer de

Excavació del jaciment carrer de la Font, 7-9. Fotografia MCUT

Penjoll d'atzabeja trobat al carrer de la Font, 7-9. Fotografia MCUT.

la Font també trobem una peça d'atzabeja, amb forat per anar penjada, però aquesta presenta quatre cercles incisos.

Des de la més remota antiguitat, a l'atzabeja se li atribueixen virtuts màgiques, pel material mateix o bé per la forma conferida. Al segle XI, el científic musulmà Bembuclaris destacava l'ús de l'atzabeja a Espanya, on els nens en portaven penjada al coll com un bon remei per preservar-se del mal d'ull. El mal d'ull és, d'entre tots els malefics, el més citat a la documentació medieval i també és el més temut. Des de l'antiguitat bíblica, els jueus creuen en el mal d'ull i el consideren la causa de la major part de mals i malalties. Fins i tot el Talmud fa referència al mal d'ull i assenyalava que els més propensos a patir-lo són els malalts, les dones embarassades o acabades de parir, els acabats de néixer, els casats de nou i els que estaven de dol durant els set dies posteriors a la mort d'un familiar. ■

Notes

1. J.X. MUNTANÉ, «Les cases que solien ésser dels jueus: Una aproximació al carrer de Tàrrega a través dels llibres d'estimes», *URTX. Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 19 (2006), p. 105-124.
2. J.X. MUNTANÉ; O. SAULA; A. COLET; J. GIRIBET, *Topografia urbana de Tàrrega. Segles XV, XVI i XXI*. Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell, 2019.
3. Excavació feta sota l'empara de l'Ajuntament de Tàrrega i el Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, i coordinada pel Museu de Tàrrega.
4. J.X. MUNTANÉ, *Regest dels documents de l'Arxiu Parroquial de Verdú relatiu als jueus (1265-1484)*. Barcelona: Institut d'Estudis Món Juïc, 2015. Col·lecció Bet Guenazim, 2.
5. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Real, Registre 658, datat de 23 de desembre de 1349, en; J.X. MUNTANÉ, «Les cases que solien ésser dels jueus», p. 108.
6. Aquest fet no s'ha pogut contrastar arqueològicament, per ara.
7. Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI, «L'aljama dels jueus de Tàrrega», en *Tragèdia al carrer de Tàrrega 1348. Catàleg de l'exposició*. Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell, 2014, p. 78.
8. Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI, «L'aljama dels jueus de Tàrrega», p. 84.
9. Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI «L'aljama dels jueus de Tàrrega», p. 85

Bibliografia

Anna COLET MARCÉ; Carles NAVARRO BARBERÀ; Damià GRINYÓ MARQUEZ; Oriol SAULA BRIANSÓ, «La intervenció arqueològica al carrer de la Font, 7-9. Un abocament de materials del segle XIV a la

zona del carrer de Tàrrega», *Urtx. Revista d'humanitats de l'Urgell*, núm. 26 (2012).

Míriam ESQUÉ BALLESTA; Iñaki MORENO EXPÓSITO; Jordi RAMOS RUIZ, «Estudi ceràmic de la intervenció arqueològica al carrer de la Font, 7-9 de Tàrrega (Urgell)», *Urtx. Revista d'humanitats de l'Urgell*, núm. 26 (2012).

Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI, *Fonts per a l'estudi de l'aljama jueva de Tàrrega. Documents i regesta*. Barcelona: PPU, 2006.

Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI, «Les cases que solien ésser dels jueus. Una aproximació al carrer de Tàrrega a través dels llibres d'estimes», *Urtx. Revista d'humanitats de l'Urgell*, núm. 19 (2006).

Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI, *Regest dels documents de l'Arxiu Parroquial de Verdú relatiu als jueus (1265-1484)*. Barcelona: Institut d'Estudis Món Juïc, 2015. Col·lecció Bet Guenazim 2.

Josep Xavier MUNTANÉ SANTIVERI; Oriol SAULA BRIANSÓ; Anna COLET MARCÉ; Josep GIRIBET TORRELLES, *Topografia urbana de Tàrrega. Segles XV, XVI i XXI*. Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell, 2019.

Oriol SAULA BRIANSÓ; Anna COLET MARCÉ; Jordi MAZUQUE LOPEZ, «Intervencions arqueològiques al carrer de Tàrrega 2011», *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent. Balaguer Lleidatà 17 i 18 d'abril de 2015*. Generalitat de Catalunya, 2018.

Oriol SAULA BRIANSÓ (coordinació científica), *Tragèdia al carrer de Tàrrega 1348. Catàleg de l'exposició*. Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell, 2014.

Sílvia VALENZUELA LAMAS; Lua VALENZUELA SUAU, «La fauna recuperada al carrer de la Font, 7-9. Testimoni de l'alimentació al carrer jueu de Tàrrega (l'Urgell)», *Urtx. Revista d'humanitats de l'Urgell*, núm. 26. (2012).

(jueries)

ALEXANDRE MATEU. Universitat de València

LA CREACIÓ DE JUERIES AL REGNE DE VALÈNCIA DURANT EL SEGLE XIII

Quin és l'origen de les jueries valencianes i quines persones les poblaren? Quins espais ocuparen i com els organitzaren? El present text esbossa respostes a aquestes qüestions prenent com a casos d'estudi les dues principals jueries del regne de València: la de la capital i la de Morvedre, actual Sagunt.

LA JUERIA DE MORVEDRE

A Morvedre la jueria es va instal·lar en un atzacuc, l'actual Sang Vella, i els carrers circumdants. La residència en un gran carrer sense eixida permetia la protecció de la comunitat mitjançant les parets posteriors de les cases, que formaven un conjunt tancat amb un únic punt d'accés: el portal de la Jueria. A la seua eixida s'ubicava la taula de carnisseria caixer. En 1325 el rei autoritzà l'obertura d'una segona taula.¹ Al interior, els carrers serien molt similars als encara existents en l'actualitat, tot i que amb un carrer del Castell menys ample i sense places, tal com han demostrat diverses excavacions.² Al cor del carrer Sang Vella es trobava la sinagoga, convertida en església de la Confraria de la Sang després de la conver-

sió forçosa dels jueus en 1492. Els historiadors no s'han posat mai d'acord en el lloc del carrer en el qual s'ubicaria,³ tot i que el més plausible seria l'espai ocupat per les actuals cases números 9-17, és a dir, a la capçalera de la plaça.⁴

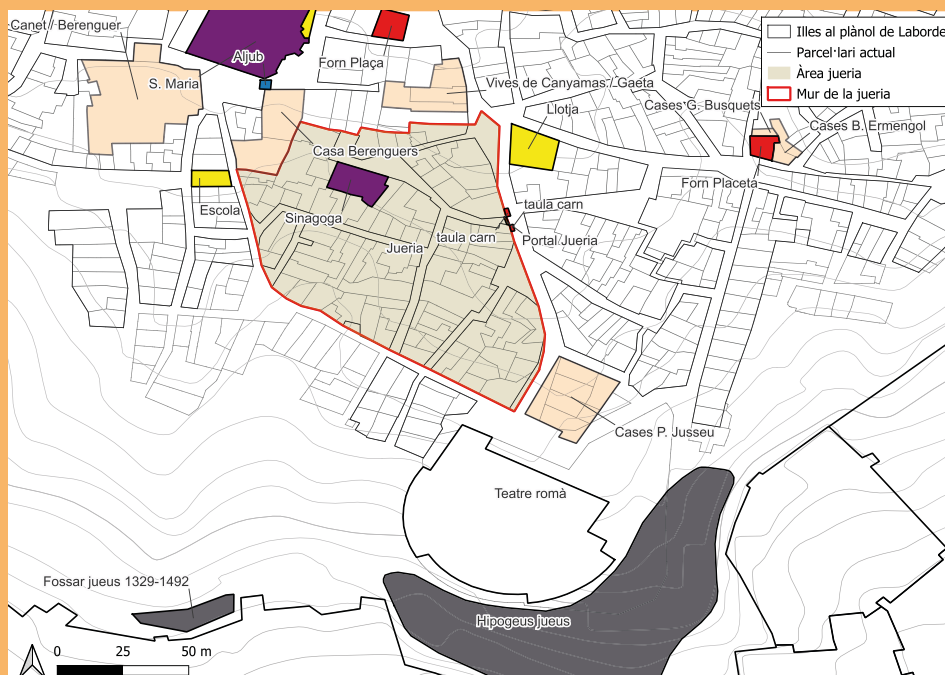
El call va tindre un creixement notable durant el quatre-cents, quan, a més, l'aljama va demanar alçar un mur que envoltara el quarter, permís que fou concedit pel rei en 1321.⁵ El darrer element topogràfic important fou el fossar. Segons el ritu tal·múdic, calia enterrar els difunts a més de cinquanta colzes del barri de residència i sota una terra verge.⁶ Aquestes condicions eren difícils de complir a Morvedre, on el terreny estava ocupat des de feia mil·lennis. El lloc que es trobà més idoni fou la falda de la muntanya del castell, entre la muralla, l'albacar i el teatre romà. En l'actualitat encara es poden apreciar els hipogeu excavats en la roca. El creixement de la comunitat queda evidenciat pel permís que en 1329 donà Alfons IV per a la construcció d'altre cementeri (*aliud ciminterium*) baix del castell (*subtus castrum*), ubicat a la porta del monument i format per fosses individuals excavades a terra i cobertes amb pedres.⁷

Per últim, les pautes d'habitatge serien molt similars a les dels cristians, tal com indiquen diverses cases tant excavades com conservades al barri: estaven construïdes amb tàpia i pedra, amb entrades en arcs de mig punt i estructura sostinguda per arcs diafragmàtics apuntats. L'única diferenciació serien petits aspectes rituals que trobem, per exemple, en la casa ubicada al carrer Castell 38, la porta de la qual conserva una esquerda per a la col·locació de la mezuzà, receptacle que contenia un pergami amb dos versicles de la Torà.⁸

LA JUERIA DE VALÈNCIA

El call de la capital del regne s'estengué originàriament entre la plaça de la Figuera, la muralla andalusina, el carrer que delimitava pel sud el fossar de Sant Joan de l'Hospital i l'actual carrer de la Pau, en aquell moment inexistent.⁹ Al centre del barri es trobava la sinagoga major, conver-

La jueria medieval de Morvedre.

tida l'any 1391 en església de Sant Cristòfol.¹⁰ Enfront se situava una petita plaça anomenada de les Carnisseries dels Jueus. La notícia més antiga al respecte és el permís que donà Jaume II a Guillem de Pertusa en 1327 perquè poguera obrir una taula de carnisseria en la jueria; a tal efecte, l'autoritzaren també a eliminar edificis en un espai de 25 pams (5,66 m).¹¹ Aquelles taules es van foragitar en 1655 per ordre dels jurats, amb l'objectiu que el soroll dels animals sacrificats no molestara les monges de Sant Cristòfol: «puix com és notori lo eixercici dels carnicers no pot ser ab la quietut y sosiego que es requerix el estar tan enfront de dit temple». El document que detalla el trasllat especifica que l'espai romandria a perpetuïtat com a plaça, fet pel qual s'ha conservat fins als nostres dies al número 29 del carrer de la Mar.¹² Sobre l'organització urbana existeix un estudi de Concepción López en què s'aporta un plànol dels carrers prou versemblant.¹³ La porta principal de la jueria se situava a l'extrem oest de la plaça de la Figuera, concretament a l'altura del número 17 del carrer de la Mar actual. Un cop dins, a mà esquerra quedava un petit atzucac encara existent, mentre que a mà dreta s'obria el carrer d'al-Balansí (Castellvins), el qual envoltava el barri pel sud fins a desembocar a Abingenit (Pau). Un dels punts en què sempre hi ha hagut dubtes són els extrems del quarter. Que el *Repartiment* marque el límit en la porta de la Xerea pareix implicar que l'extrem est sempre fou la muralla islàmica, tal com va advertir José Rodrigo Pertegás.¹⁴ No obstant això, Concepción López ho va posar en dubte pel fet que la muralla no es menciona. Segons l'autora, el límit hauria arribat a la muralla només a partir de l'ampliació que es feu l'any 1273. No obstant això, el document que cita no autoritzava una expansió, sinó que confirmava a l'aljama dels jueus els drets dels quals ja gaudien.¹⁵ Per tant, es pot afirmar que des del 1238 el call arribava fins a la muralla. Mostra d'això és la casa de Jahudà de la Cavalleria, a qui el rei autoritzà a foradar el tros de muralla adjacent a sa casa per tindre accés a la barbacana abans del document de confirmació de la jueria.¹⁶ El novembre d'aquell mateix any li donava un tram del fossat que limitava amb sa casa *quas fecistis supra portam Exerie*.¹⁷ Així, la casa de Jahudà se situava al sud de la porta, però l'englobava i l'aprofitava, donant ús a l'espai ubicat sobre l'accés.

Més enllà del seu barri, els jueus comptaven amb dos elements urbans més. El primer era el fossar, ubicat eixint de la muralla pel portal del Trabuquet (actualment carrer Salvà). Ocupava una àrea entre els carrers Joan d'Àustria, Pintor Sorolla i Colón on es van poder excavar alguns solars en els quals es van trobar més de cent inhumacions individuals en fossa.¹⁸ Els enterraments més antics daten de mitjan segle XIV i recentment Guillermo López ha plantejat que part d'aquest espai hauria constituït, després de 1391, el cementeri convers.¹⁹ Per últim, al costat del portal de la jueria se situava l'Assoc, un carrer comercial. José Rodrigo Pertegás cita un document en el qual un veí fou qüestionat pel visitador del bisbe a la par-

Plaça central de la jueria de Sagunt, al carrer Sang Vella.

ròquia: «interrogati si dictus vicus est intra limites iuderie vel extra et dixerunt quod extra iuderiam».²⁰ Es trobava, per tant, fora del call, tot i que els jueus hi van tindre una forta presència. El carrer es mostra al plànol de Tosca de 1704 amb el nom de «C. de les Salines Velles, *olim* del Çoch». Correspon a l'actual atzucac anomenat carrer de les Gallines, que en aquell moment treia cap al carrer Vidal, enfront del carrer Cardona. L'etimologia del mot, amb una arrel evidentment àrab (*sūq*, mercat), no ha de dur a equivoc, ja que el carrer seria una novetat posterior a la conquesta. El primer document que el menciona data de 1276, encara que diversos documents de la dècada anterior mencionen l'alcaisseria dels jueus (*alqacerie iudeorum*), nom que podria fer referència al mateix espai.²¹ En el del 1276 Jaume I establí a Abrahim Avingabell «un obrador situat a l'entrada de la jueria de València, al lloc anomenat l'Assoc, el qual afronta amb l'obrador de Guillem de Porter i, per l'altra banda, amb els nostres obradors i, per altra, amb l'entrada de l'Assoc i, per la quarta part amb la via pública de la plaça de la Figuera».²² El document permet situar els espais molt clarament. Per una banda, s'explicita que l'entrada nord del carrer de l'Assoc tenia una porta. L'obrador d'Avingabell formaria la cantonera entre el carrer de la Mar (plaça de la Figuera) i el de l'Assoc. Segurament, era al cantó oest de l'entrada, atès que l'obrador del costat era d'un cristià anomenat Guillem de Porter i no es menciona l'entrada a la jueria, que hauria sigut un dels límits d'haver-se ubicat en aquest cantó est. Al sud hi havia tota una tirada d'altres obradors sota el domini directe del rei mencionats en documents de la dècada de 1320.²³ La seua interpretació permet fer-se una idea molt clara de l'estructura de l'Assoc, amb dues alineacions contínues d'obradors, una a cada banda del carrer, i residències construïdes al primer pis. Per altra banda, un dels límits dels obradors de Miquel Català eren dues cases, les quals marcarien l'extrem posterior dels obradors i tindrien la façana en carrers veïns.

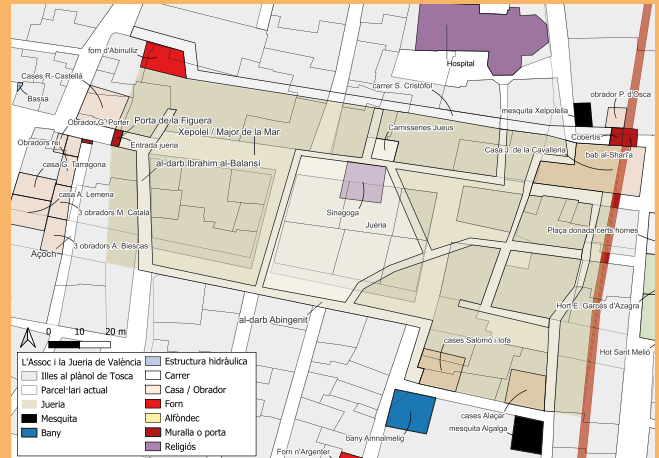
(jueries)

L'ORIGEN DE LES JUERIES

En quin moment i com es van constituir aquests dos barris? En Morvedre, el *Repartiment* conté un total de quatre donacions a jueus de cases i terres que havien quedat buides després de l'expulsió dels andalusins decretada en 1248.²⁴ Ara bé, existia una comunitat precedent a la conquesta? Certament, hi ha evidències suficients per pensar que hi va haver jueus en el Saguntum romà, com són les *defexiones* hebrees, és a dir, malediccions escrites en làmines de plom.²⁵ No obstant això, no comptem amb dades concretes sobre la possible continuïtat d'aquest grup religiós durant el període tardoantic i andalusí.²⁶ A més, fins i tot en el suposat cas d'existir jueus en Murbīṭar res no du a suposar que haurien tingut un barri propi. Alguns autors han intentat asseverar que la jueria ja existiria abans de 1238 basant-se en una minuta del primer volum del *Repartiment* en la qual es menciona el *vico iudeorum* i a un andalusí anomenat «Abinabdalla de Murvedre».²⁷ No obstant això, l'anotació no dona cases a Morvedre, sinó a València, si atenem a la seua ubicació i datació.²⁸

La delimitació de la jueria de València ve continguda en una altra minuta del *Repartiment* que Concepción López, seguint José Rodrigo Pertegás i Antoni Ferrando, data en 1244.²⁹ No obstant això, realment la donació es va emetre el 20 d'octubre del 1238, tal com podem observar en l'edició de Cabanes i com és lògic pel fet que se situa darrere de la donació al Temple, la qual es va produir dos dies abans.³⁰ Saber això és important, ja que suposa que només onze dies després de

La jueria de València entre 1238 i mitjan segle XIV.

l'entrada del rei a la ciutat la jueria s'havia instituït. Aquest fet explica les mencions al barri que es fan al llarg de tot el *Repartiment*. A la vegada, invalida la tesi d'un suposat call previ a la conquesta, com també evidencien diverses donacions que fan esment a mesquites existents dins de l'espai concedit als jueus.³¹ Un exemple serien les cases de Mahomat Mussilén, les quals foren donades al jueu Baruc, situades dins la jueria i «properes a la mesquita Alfonti».³² Per últim, es pot afirmar que la majoria dels jueus que poblaren les ciutats del regne de València foren colons de cultura

La zona de la jueria al plànol de Tosca (1704). Amb el número 42, l'església de Sant Cristòfol, antiga sinagoga medieval. Enfront, la placeta de les carnisseries. A la dreta, el carrer de l'Assoc, pròxim a la plaça de la Figuera. Al vèrtex inferior dret s'aprecia el Micalet de la Seu. El plànol està orientat amb el nord cap a la part inferior.

catalana o aragonesa, fet que explica l'ús majoritari del català, la seua residència dins les muralles o la possibilitat d'accedir a l'exercici de càrrecs de la Corona durant el segle XIII.³³ En aquest sentit, entre 1238 i 1285 quatre jueus foren batlles de Morvedre.³⁴

En conclusió, les jueries van ser producte de la colonització cristiana i de la seua forma d'organitzar els espais urbans, dins

la qual es reservaven barris concrets per a la residència de grups religiosos subalterns. De fet, els calls no existien durant el període andalusí. Tot plegat, complica el relat que presenta els jueus com a víctimes perpètuas de l'esdevenir històric. Aquest discurs no és real, ja que els jueus participaren, de la mà dels cristians, en la colonització de les terres i cases usurpades als andalusins per dret de conquesta. ■

Nota

1. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), C (Cancelleria), reg. 226, 143r-143v (1325).
2. David VIZCAÍNO, «Avance de los resultados del seguimiento arqueológico de las obras de reurbanización en la Plaza Mayor y calle Castillo de Sagunto», *Arse* 35 (2001), p. 87-99; «La judería de Sagunto: nuevos datos acerca de su fisonomía urbana», *Arse* 36 (2002), p. 117-124.
3. Antonio CHABRET, *Sagunto. Su historia y sus monumentos*. Barcelona: 1888, vol. II, p. 332; José Luis LACAPE, «De nuevo sobre la sinagoga de Sagunto», *Sefarad* 50(1) (1990), p. 211-213.
4. Francisco MUÑOZ ANTONINO, «La sinagoga de Morvedre, una sinagoga per a la polèmica», en *De Murbiter a Morvedre*. València: Fundació Bancaja, 2006, p. 255-259.
5. CHABRET, *Sagunto*, II, 332, n. 2 (1321).
6. José HINOJOSA, *Los judíos en tierras valencianas*, Burjassot: Institució Alfons el Magnànim, 1999, p. 84.
7. CHABRET, *Sagunto*, II, 333 (1329).
8. Matías CALVO, «Espais singulars de la Jueria de Sagunt», en *De Murbiter a Morvedre*, p. 242-243.
9. María Desamparados CABANES; Ramón FERRER (eds.), *Llibre del Repartiment del regne de València*. Saragossa: Anubar, 1979-1980, I, 946 (1238). A partir d'ara, LR.
10. Guillermo LÓPEZ JUAN, *Viure entre dues fes. Conversos i religió a València abans de la Inquisició (1391-1450)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2024, p. 92-94, 104.
11. ACA, C, reg. 229, 236r-236v (1327).
12. Marcos Antonio ORELLANA, *Valencia antigua y moderna*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1923-1924, III, 72-73 (1655).
13. Concepción LÓPEZ GONZÁLEZ, «Nuevas aportaciones al estudio del recinto de la judería de Valencia delimitado en 1244», *Sefarad* 74(1) (2014), p. 24-31.
14. José RODRIGO PERTEGÁS, *La Judería de Valencia*. València, 1913, p. 8.
15. ACA, C, reg. 19, 56v (19/9/1273): [...] *confirmamus vobis toti aliame iudeorum Valencie, [...] illum locum quem hodie tenetis ut habetis pro iudaria [...] statuentes quod callis iudaycus sit in predicto loco imperpetuum* [...].
16. ACA, C, reg. 19, 18r (15/6/1273).
17. ACA, C, reg. 19, 71v (24/11/1273).

18. Matías CALVO; Josep Vicent LERMA, «El "Fossar dels Jueus"», *Saitabi* 46 (1996), p. 161-175.
19. LÓPEZ JUAN, *Viure entre dues fes*, p. 195-197.
20. RODRIGO PERTEGÁS, *La Judería de Valencia*, p. 7.
21. Robert I. BURNS (ed.), *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 1991-2007, III, 555 (1264); 618 (1265).
22. ACA, C, reg. 19, 13r (1276).
23. ACA, C, reg. 221, 155rv (1321); reg. 220, 27v (1321); reg. 223, 170r (1323); reg. 223, 290v (1325); reg. 227, 174v (1325); reg. 227, 178v-179r (1325).
24. LR, II, 446 (1248), 464 (1248), 540 (1249), 541 (1249); José Luis LUZ COMPAÑ, «Reflexiones sobre la dinámica y evolución de la Judería de Sagunto en la Baja Edad Media», *Braçal* 11-12 (1995), p. 64.
25. CALVO, «Espais singulars de la Jueria», p. 234.
26. José HINOJOSA, *Judíos y juderías en el Reino de Valencia*. València: Consell Valencià de Cultura, 2011, p. 158.
27. HINOJOSA, *Judíos y juderías*, p. 158; CALVO, «Espais singulars de la Jueria», p. 239.
28. ACA, C, reg. 5, 45v; LR, I, 779 (1238).
29. LÓPEZ GONZÁLEZ, «Nuevas aportaciones», p. 12; RODRIGO PERTEGÁS, *La Judería de Valencia*, p. 5; Antoni FERRANDO (ed.), *Llibre del Repartiment de València*, Paterna: Vicent García Editores, 1979, núm. 1511.
30. LR, I, 944 i 946; Ambrosio HUICI; María Desamparados CABANES (eds.), *Documentos de Jaime I de Aragón*, València - Saragossa: Anubar, 1976-2017, II, doc. 277.
31. LR, I, 1043 (1238).
32. LR, I, 1333 (1239).
33. LR, I, 1153, 1154, 1333, 1334 (1238); Jaume RIERA, «Antroponímia jueva mallorquina (segles XIII-XV)», *Societat d'Onomàstica Butlletí Interior* 10 (1982), p. 58-65; «Antroponímia masculina dels jueus de Lleida l'any 1315», *Societat d'Onomàstica Butlletí Interior* 85 (2001), p. 3-10; Dolores BRAMON, «La llengua dels jueus valencians», en Jordi COLOMINA (ed.), *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1995, p. 36-49; HINOJOSA, *Los judíos en tierras valencianas*, p. 177-178.
34. Mark D. MEYERSON, *Jews in an Iberian Frontier Kingdom. Society, Economy, and Politics in Morvedre, 1248-1391*, Leiden – Boston: Brill, 2004, p. 19.

(jueries)

GUILLEM ALEXANDRE REUS I PLANELLS. Doctor en Història de l'Art per la UAB

EL CALL DE LA CIUTAT D'INCA (MALLORCA)

LES PRIMERES NOTÍCIES DE PRESÈNCIA JUEVA A INCA

Si bé la presència de jueus a Mallorca està documentada durant la dominació musulmana de Mallorca (903-1229), en el cas d'Inca no s'ha trobat cap evidència que la confirmi. D'altra banda, atesa la importància estratègica i comercial de la ciutat, l'existència d'una petita comunitat jueva convivint amb els musulmans seria més que plausible.

Tanmateix, no és fins a la conquesta catalana de l'illa i durant el regnat de Jaume I que la documentació confirma l'existència de jueus a Inca. Així, l'11 de juliol de 1231 el rei feu donació als jueus de cinc alqueries i rafals situats dins el terme d'Inca en compensació pel suport que li havien procurat durant la conquesta. Seguidament, l'any 1240 un altre document ens parla del jueu Abrafim que vivia a Inca, en una casa que confrontava amb una casa de musulmans i amb altres de cristians (Llabrés; Rosselló, 1998, 84 i 85). Per altra banda, durant els regnats posteriors de Jaume II de Mallorca (1276-1285) i d'Alfons III d'Aragó (1285-1298), els arxius també ens ofereixen notícies referenciades als jueus d'Inca: per exemple, el 1279 el jueu Isaac Barchi vengué a viure a Inca. Altra documentació referida als anys 1283, 1285 i 1289 ens informa de l'impagament de préstecs als jueus per part dels cristians (Llabrés; Rosselló, 1998, 122). Altra documentació constata que els altres reis de la dinastia privativa mallorquina –segon regnat de Jaume II (1298-1311), Sanç I (1311-1324), regència de l'infant Felip (1324-1335) i Jaume III (1335-1343)– ratificaren els privilegis que anteriorment s'havien atorgat als jueus mallorquins.

Els morabatins del 1329 i de 1336 ens aporten informació sobre el nombre de població jueva de la vila d'Inca. Les dades aproximades de què disposam, segons el pagament del morabatí, és de 126 habitants jueus el 1329 i de 121 el 1336 (Reus, 2020, 258).

L'ALJAMA O UNIVERSITAT JUEVA D'INCA

La investigadora Rosa Planas defineix el terme *aljama* com «l'organització administrativa, social i política que van mantenir els jueus durant tota la seva existència tant amb els musulmans com amb els cristians». Segons afirma Planas, «l'Aljama o *Universitatis judeorum calli Majoricarum* integrava una comunitat autònoma de jueus amb una personalitat jurídica diferenciada respecte de la comunitat cristiana o *Universitatis civitatis et regni Majoricarum*» (Planas, 2006, 15). Pel que fa a Inca, en un document datat de 1328 apareix per

primera vegada esmentada la «Universitat dels Jueus d'Inca» (Llabrés; Rosselló, 1998, 236-237 i Ferretjans, 1990, 141). Aquest document ens permet constatar que, en aquella data, la comunitat jueva de la vila estava totalment organitzada. Malgrat això, cal observar que l'aljama inquera no era independent, ja que depenia de l'aljama de la ciutat de Mallorca i els jueus inquers pagaven les contribucions i els impostos a la capital (Fig. 1).

Restes medievals dins Can Monroig al call d'Inca.

LA NECESSITAT DE DELIMITAR UN BARRI JUEU A LA NOSTRA VILA

Cap a la meitat del segle XIV la convivència entre cristians i jueus començà a deteriorar-se per mor d'un clar augment de la violència per part dels cristians cap als jueus i de diversos altercats que es produïren. Així, les fonts esmenten l'any 1346 com la data en què aquesta problemàtica es manifestà en forma de diverses accions violentes i nombroses coaccions de caràcter religiós que els cristians perpetraren contra els

jueus. Foren els mateixos jueus els qui es dirigiren al rei demanant-li protecció. Això feu que Pere IV d'Aragó ordenés la creació d'un call perquè els jueus s'hi poguessin cloure i protegir-se en cas d'amenaça cristiana.¹

LA FORMACIÓ DEL CALL

El primer barri jueu. El Call de Sant Bartomeu (1346-1353)
Malgrat el document reial que ordenava la constitució d'un call a Inca el 1346, no fou fins a 1353 quan el projecte es posà en marxa. Sembla que aquest retard fou una de les nombroses conseqüències de la irrupció de la pesta negra de 1348 (Reus, 2020, 254). Fou el 1353 quan Berenguer Olm, lloctinent del governador de Mallorca, elegí el carrer d'en Prats (actualment el bocí del carrer de Martí Metge que va del carrer de Sant Bartomeu fins al carrer de Can Vidal), al barri de Sant Bartomeu. Una vegada elegit el carrer, començà la construcció dels dos portals que haurien de delimitar l'àrea destinada als jueus. Val a dir que aquesta elecció no agradà a la comunitat jueva i es queixaren al rei afirmant que la zona triada no reunia les condicions mínimes per poder-la habitar, ja que les cases eren molt velles i algunes fins i tot mostraven evidents signes de ruïna² (Pons, 1984, 34).

El segon barri jueu. El Call de Sant Francesc (1353-1391)
Quan els hebraics hagueren mostrat el seu rebuig a la primera ubicació del call i formalitzat la seva queixa al rei Pere IV, el 24 d'octubre de 1353, els jueus i l'aljama d'Inca elegiren un nou enclavament a l'actual barri de Sant Francesc conegut amb el nom de «s'hort d'En Pascolet» (actual carrer des Call). En aquella època el barri de Sant Francesc, que s'havia començat a configurar l'any 1300, no s'havia acabat d'urbanitzar i entre el carrer de Can Valella [1316] (Font, 1999, 81) i el convent de framenors [1329] (Llabrés; Rosselló, 1998, 217) hi havia una zona rural que era la que els jueus havien elegit per situar-hi el barri (Pieras, 1995, 156).

El document històric que fa referència a la constitució d'aquest nou call en confirma la ubicació del mateix afirmant que «*Esta (calle³ d'En Pascolet) lindaba con el Borne, de un lado, y del otro, con la calle que unía la plaza de la villa con el convent de Menores*» (Pons, 1984, 36). Gràcies a aquest document i observant el plànol d'Inca més antic de finals del segle XVIII (Biblioteca Alemany, SALA III-5/62), el nou call quedaria delimitat pels següents carrers: Sant Francesc, Om, Aigua, Salut, Can Valella, Pare Cerdà i Call. Per altra banda, els carrers que quedarien situats a l'interior del barri serien: Call, Rosa, Virtut, un bocí de Can Valella, Rector Rayó i Gerrers.

Tanmateix, la delimitació del call es feu evident amb la construcció d'una tanca a cada una de les embocadures que donaven a l'exterior del barri i també per l'aixecament de dos portals, tot i que aquesta darrera intervenció no es feu

efectiva fins al 13 de maig de 1372, quan Berenguer Olms així ho disposà (Reus, 2020, 257). Les dues portes d'accés al call se situaren a cadascun dels extrems del carrer del Call i a l'època foren coneguts amb els noms de Portal de Sant Francesc i Portal d'en Rebolll (Fig. 2).

El call d'Inca, ca, 1391-1392.

LES INSTITUCIONS I ELS SERVEIS PÚBLICS DE LA COMUNITAT JUEVA

L'existència de diverses institucions pròpiament jueves, sempre ubicades dins el call, així com d'altres edificis públics, és un fet comú a tots els barris jueus de l'Europa medieval. La comunitat hebraica disposava de sinagoga, micvé (sempre lligat a la sinagoga), altres banys públics, escola talmúdica, hospital per a pobres, forn de pa, pous públics,⁴ carnisseria, escorxador i cementeri.

Pel que fa al cas inquer, no diferiria en cap aspecte dels altres calls. Així, apareixen dos documents que citen l'existència de la sinagoga: un referit a unes noces que s'hi celebraren el dia 14 de desembre de 1347 (Llabrés; Rosselló, 1998, 242) i un altre datat del 17 de juliol de 1355 que ens informa d'un robatori (Rosselló, 1997, 86). Per altra banda, tot i que la carnisseria del call no apareix citada de manera directa, sí que en un altre document s'afirma que Mosse Levi, l'any 1358, i Fallus, l'any 1361, controlaven la cisa de la carn (Maiz, 2010, 55), la qual cosa en confirmaria l'existència.

Tanmateix, també cal destacar que l'àmplia documentació general ens informa dels diversos oficis dels jueus: drapers, tintorers, rellotgers, comerciants, apotecaris, metges, artesans, gerrers, orfebres, cartògrafs, prestadors, etc. A Inca, durant el segle XIV, tenim coneixement de l'existència d'un rabí, un argenter, una metgessa, dos sastres, un físic, dos secretaris de l'aljama i un torner. Encara al segle XV, malgrat la destrucció del call el 1391, s'esmenta un mercer i dos gerrers⁵ (Reus, 2018, 59).

(jueries)

Ara bé, un important testimoni documental que es conserva és un pergamí guardat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁶ En aquest document s'exposen les actes de confiscació dels béns comuns de l'aljama de Mallorca. Entre elles hi apareixen les referides al call d'Inca que daten del 15 de febrer de 1392, on s'exposa l'existència i els confrontants d'una sinagoga,⁷ un micvé,⁸ el cementeri⁹ i uns banys públics¹⁰ (Bernat; Reus, 2023, 342).

En referència a aquests banys públics, segons afirma la doctora Bernat, és possible que fossin anteriors a la fundació del call. També cal considerar que una comunitat jueva prioritza tenir un bany per damunt d'un lloc de pregària, ja que una estança apropiada en una casa d'algun jueu podia fer les funcions de sinagoga. A més, Bernat també apunta el fet que aquests banys podien estar regentats per cristians tot i ser propietat de la comunitat jueva.¹¹

Gràcies al pergamí conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que ens facilita els confrontants del complex sinagogal, del cementeri i dels banys públics, podem fer-nos una idea aproximada de la ubicació d'aquests espais dins l'actual barri de Sant Francesc. A més, gràcies als darrers estudis i investigacions duits a terme (vegeu Bernat; Reus, 2023, 341-346), és factible proposar la hipòtesi que a l'actual casal de Can Monroig (carrer de Can Valella, 22) s'hi haguessin situat la sinagoga i el micvé. Pel que fa al cementeri, i tenint en compte que aquest espai s'havia d'ubicar a l'exterior tant del call com de la vila, sembla que s'hauria pogut disposar als voltants de l'actual carrer de Santa Teresa, darrere del convent de Sant Francesc entre el carrer de Fra Bernat Burdils (antic camí de Sineu) i la Gran Via de Colom (el torrent). El tercer espai és el format pels banys públics, que s'haurien pogut situar a la illeta formada pels carrers de Sant Francesc, Om, Rector Rayó i Virtut. Malgrat tot, la manca de testimonis arqueològics, sobretot pel que fa al cementeri i als banys públics, ens obliga a considerar aquestes ubicacions com a simples hipòtesis.

CAN MONROIG, EL COMPLEX SINAGOGAL INQUER

Atesos els escassos testimonis arqueològics a l'interior de Can Monroig, l'únic plànol de l'edifici de què es disposa, les diferents intervencions efectuades als murs divisoris antics o moderns i la manca d'una planimetria anterior a aquestes intervencions, és agosarat afirmar que el casal constituís el complex sinagogal del segle XIV (vegeu: Reus, 2021, 373-391).

Tot i això, ens hem de remetre a l'estudi de l'arqueologia vertical, la qual constitueix l'únic testimoni vàlid, ja que l'arqueologia horitzontal fou totalment destruïda al llarg de la reforma feta a partir de l'any 2002, quan les diferents intervencions es van dur a terme sense cap control arqueològic. Si bé és cert que és difícil captar la distribució original, una analogia que es pot tenir en compte és la sinagoga de Cór-

doxa, encara que només sigui per les reduïdes dimensions de la mateixa (Bernat; Reus, 2023, 343). Això permet proposar una reconstrucció hipotètica en planta de la nostra sinagoga (fig. 3).

Reconstrucció hipotètica de la sinagoga d'Inca, ca. 1391-1392

Una comparativa de les mesures de diferents sinagogues medievals constata que la d'Inca, malgrat les petites dimensions, estaria dins dels estàndards de l'època (Fig. 4)

Comparativa de les dimensions de diverses sinagogues medievals

Ciutat	Nom	Mesures (en m)	Superfície
Albarrassí		13,3 x 11,6 x 15	148,43 m ²
Calataiud	Abenafia/ Abencabra	10 x 15	150 m ²
Tarassona		10 x 8	80 m ²
Toledo	de Samuel Leví	23 x 9,05 x 17	208,15 m ²
Còrdova		6,95 x 6,37 x 6,16	44,27 m ²
Rufàch (Alsàcia)		11,35 x 10	113,5 m ²
Ciutat de Mallorca	Major (primera)	10,92 x 9,50	103,74 m ²
INCA		-	51,73 m ²

DARRERES CONSIDERACIONS

Talment com hem vist, tot i que l'existència de la sinagoga inquera està documentada, la ubicació proposada al casal de Can Monroig no passa de ser hipotètica per dos factors: l'escassetat de notícies documentals, sobretot pel que fa a restes arqueològiques, i la intervenció en l'edifici sense cap tipus de control arqueològic, fet que ha significat la desaparició de possibles proves que haurien pogut confirmar la sinagoga.

Ara bé, malgrat tot, els estudis efectuats fins ara permeten establir aquesta hipòtesi tenint en compte algunes coincidències amb altres sinagogues existents.

Tan sols una recerca arxivística i la realització de treballs arqueològics en aquelles zones de la casa no intervingudes podrien posar en relleu nous plantejaments que, per ventura, ens permetrien afirmar l'existència de la sinagoga medieval en aquell solar. ■

Notes

1. El document reial que estipulava la creació d'un barri jueu a la vila d'Inca fou signat pel monarca el dia 25 d'agost de 1346 al monestir cistercenc de Poblet: «Quod Judei, morantes in villa Inche, morentur separatim», ARM, Rosselló vell, f. 211.
2. *Causa judaica et hominem Inche*, ARM. Extr. Lletres Comunes, 1353-54. s. f.
3. Pons emprà *calle* com el terme llatí *vicus*, que a més significar «carrer» també es pot traduir com a «barri». Vegeu Reus, 2020, 256.
4. Als calls també hi havia pous i fonts per proveir d'aigua potable la població, que molt sovint eren als patis de la sinagoga (Planas; Forcano, 2009, 59).
5. Font documental: Arxiu del Regne de Mallorca.
6. Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni (RP), Mestre Racional (MR), 791, ff. 163v-165r.
7. «*Et primo de domo sive scola impius calli [murtizata] confrontata ex parte una cum hospicio Jacobi Soleri dicte ville ex alia cum hospicio Salamoni de Suau et ex alia parte cum hospicio Boniuha Tatbay conversi qui nunc vocatur Johannes Bennasser et ex alia parte cum balneo impius scole et ex alie parte cum via publica*» (ACA, RP, MR, 791, f. 165r).
8. «*Item ex alia parte fuit idem virgarius missus in possessionem de quondam balneo contiguo impius scole confrontate ex parte una cum via publica et ex parte alia cum hospicio dicti Johannis Bennasser et ex duabus partibus cum scola impius calli*» (ACA, RP, MR, 791, f. 165r).
9. «*Item ex alia parte fuit idem virgarius missus in possessorum de quadam pecia terre de dicti judei faciebant fossare qui tenetur in feudum per Nicholaum Castellarii notari ad censum duarum quarterium frumenti annis singulis solvendarum in festo Sanctorum Petri et Felicis latarum ada Civitatem Maioricarum per ut afrontatur ex una parte cum honor Anthoni Olivierii et ex alia parte cum honor Bartholomeii Payaresii presbiterii et ex alia parte cum camino de Sisneu et ex alia parte cum quondam torrente vocato Anthoni Carbonelli qui ibi est*» (ACA, RP, MR, 791, f. 165r).
10. «*Item ex alia parte idem virgarius dicto nomine fuit missus in possessorum de quadam balneo scito intus villam Inche confrontato ex parte una cum carraria publica et ex alia parte cum torrente et ex alia parte cum hospicio Bernardi Saura et ex alia parte cum hospicio Guillermi Rubiollis*» (ACA, RP, MR, 791, f. 165r).
11. El meu agraïment a la doctora Margalida Bernat i Roca per la seva aportació.

Referències i bibliografia consultada

- M. BERNAT I ROCA; G.A. REUS I PLANELLS, «Algunos testimonios documentales y arqueológicos sobre el call de Inca (Mallorca): Sinagoga, baños y cementerio (ca. 1391-1392)», en *VII Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal)*. Sigüenza: 2023, p. 341-346.
- A. FERRETIANS LLOMPART, *Demografia d'Inca en el primer terç del segle XIV: els morabatins de 1329 i 1336*. Inca: Ajuntament d'Inca, 1990.
- A. FONT JAUME, «Nòtules de toponímia llatina preislàmica. Composts i derivats de Villa a Mallorca», *BSAL*, 55 (1999), p. 65-84.
- P.J. LLABRÉS I MARTORELL; R. ROSSELLÓ I VAQUER, *Inca en la història, 1229-1349*. Inca: Ajuntament d'Inca, 1998.
- J. MAIZ CHACÓN, *Los judíos de Baleares en la Baja Edad Media (Economía y Política)*. La Corunya: Netbiblo, 2010.
- G. PIERAS SALOM, *Inca 1872. Carrers, finques, habitants i oficis*. Inca: Ajuntament d'Inca, 1995.
- R. PLANAS FERRER, «L'aljama de Mallorca: organització i cultura» *Segell. Revista d'història i cultura jueves*, 2 (2006) p. 15-38.
- S. PLANAS; M. FORCANO, *Història de la Catalunya Jueva. Vida i mort de les comunitats jueves de la Catalunya medieval*. Barcelona: Àmbit Serveis Editorials i Ajuntament de Girona, 2009.
- A. PONS, *Los judíos del Reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*. Volum I. Palma: Miquel Font Ed., 1984.
- G.A. REUS PLANELLS, «Apunts per a la història dels jueus d'Inca i del seu call», *XVIII Jornades d'Estudis Locals. Inca, 2017*. Inca: Ajuntament d'Inca, 2018, p. 53-66.
- G.A. REUS PLANELLS, «El barri jueu d'Inca (Mallorca). Urbanisme i arquitectura del call (1336-1391)», *XXXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. Els jueus a les Balears: presència, expulsió i repressió*. Palma: Govern de les Illes Balears i Institut d'Estudis Balearics, 2020, p. 53-66.
- G.A. REUS PLANELLS, «Calli judeorum Incha. Una hipòtesi per a la ubicació de la sinagoga medieval inquera», *XXI Jornades d'Estudis Locals, Inca 2020*. Inca: Ajuntament d'Inca, 2021, p. 373-391.
- R. ROSSELLÓ VAQUER, *Història d'Inca (1350-1516)*. Palma de Mallorca: Leonard Muntaner, Editor, 1997. Llibres de la Nostra Terra, 27.

(patrimoni)

NÚRIA MIRÓ I ALAIX. Museu d'Història de Barcelona

LES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES AL CALL DE BARCELONA: SOTA LES PEDRES, LA MEMÒRIA

El call de Barcelona constitueix un dels conjunts històrics més rellevants per entendre la presència jueva a la Corona d'Aragó durant l'edat mitjana. Tot i la seva importància documental, la realitat material del barri ha estat difícil de reconstruir a causa de la densitat urbana i de les transformacions arquitectòniques posteriors al segle XIV. En les darreres dècades, però, diverses intervencions arqueològiques han aportat dades significatives que permeten redefinir la morfologia del call, la seva evolució i els usos dels espais.

Dins de la trama urbana medieval, el Call Major s'ubica al quadrant nord-occidental de la ciutat romana. Els seus límits no eren del tot precisos, ja que en part de la zona perifèrica s'alternaven cases de jueus i de cristians. Al nord hi havia cases de propietat jueva entre el carrer de Sant Sever i la placeta de Sant Felip Neri. El sud estava delimitat pel carrer del Call i el Castell Nou; l'est coincidiria aproximadament amb el traçat de l'actual carrer del Bisbe, i l'oest amb l'antiga muralla romana. Es tracta del nucli jueu més antic, documentat ja al segle XI i finalitzat amb el pogrom de 1391.

L'any 1257 Jaume I va donar llicència per crear un nou barri jueu a Barcelona, a l'altra banda del Castell Nou i fora del recinte de l'antiga muralla romana, a causa de l'augment notable de l'emigració procedent de terres occitanes. Així va néixer el Call Menor, també conegut com a Call d'en Sanahuja o de n'Àngela, que s'estenia entre els carrers de la Boqueria, Rauric, Lleona i Avinyó.

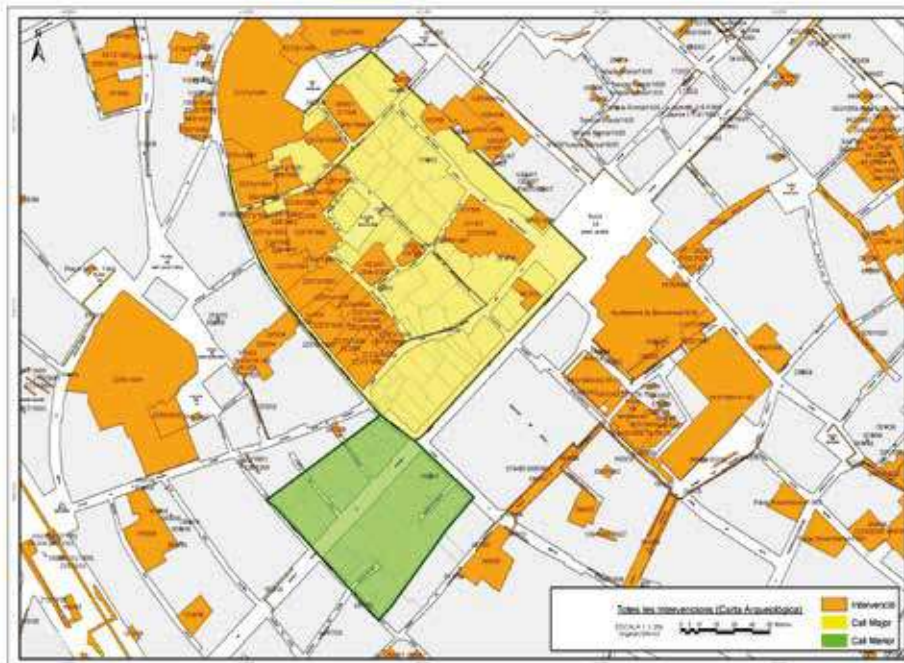
INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES

L'arqueologia ha esdevingut una eina fonamental per recuperar la materialitat del passat. Les intervencions, sovint petites i condicionades per obres de rehabilitació o serveis, han permès identificar restes arquitectòniques, materials ceràmics i estructures hidràuliques que, juntament amb l'estudi de paraments, complementen la documentació escrita i ofereixen una visió més completa de la vida jueva medieval.

Les primeres excavacions s'iniciaren l'any 1907 al Palau de la Generalitat sota la direcció de Josep Puig i Cadafalch. Juntament amb les intervencions realitzades els darrers anys,

han permès posar al descobert un conjunt d'estructures de gran potència constructiva –més properes a una fortificació que no pas a una casa convencional–, quatre sitges de grans dimensions i el carreró de l'Escola Xica.

El conjunt més espectacular es localitza entorn del carrer de Sant Honorat. S'hi van documentar vuit sitges de grans dimensions (al voltant de cinc metres d'alçada per quatre d'amplada) construïdes amb filades de pedra i revestides a l'interior, datades entre els segles XII i XIII, que formarien part d'un alfondec. Associats a aquestes troballes, s'han localitzat alguns objectes de caràcter excepcional que ens permeten conèixer millor la vida quotidiana i les tradicions dels jueus barcelonins. Es tracta d'una escudella de pisa blanca decorada amb una inscripció amb grafia hebrea en

Plànol de situació del Call Major i el Call Menor amb totes les intervencions arqueològiques realitzades. Carta Arqueològica de Barcelona. Servei d'Arqueologia BCN-Àtics.

manganès que diu «BASSAR» (carn) i una olla de ceràmica comuna amb la inscripció «MELAJ», vinculada a la sal. També indiquen un origen jueu la gran quantitat de làmpades d'oli (*hanukkiyot*) emprades en la celebració de la Hanukkà. La presència de pots de farmàcia i vaixelles procedents de Síria i Egipte (datats entre finals del segle XIII i inicis del XIV) confirma l'existència de xarxes comercials mediterrànies actives, com també les restes de corall, treballat per artesans del Call, que s'exportava cap a l'Orient mediterrani (Egipte, Síria, Líban o Xipre). Tot això ens revela una economia dinàmica i especialitzada.

En reformes de diversos edificis s'han localitzat els forats per a la mezuzà, un element que consisteix en un rotlle de pergami amb versicles de la Torà, guardat dins d'una capseta i col·locat en un forat al muntant dret de la porta d'entrada de la casa.

A la placeta Manuel Ribé es troba la casa de Jucef Boniac, teixidor de vels. En la reforma de l'edifici (avui seu del Museu d'Història de Barcelona al Call) es van documentar restes datades entre els segles XIII i XIV.

Al número 1 del carrer Marlet, s'han fet diverses intervencions amb resultats negatius, però en unes reformes realitzades l'any 1820 es va trobar una làpida de pedra de Montjuïc que fa referència a una fundació pia, la creació d'un hospital destinat als pobres, establert per Xemuèl ha-Sardí, un prohoms de l'aljama de Barcelona.

Pel que fa al Call Menor, la troballa més destacada és la localització, al carrer Boqueria, d'un petit tresor monetari de Jaume I, datat al segle XIII.

Fora muralla està documentat l'edifici dels Banys Nous, que donen nom al carrer on estaven situats des del segle XIII i constitueixen un exemple únic a Barcelona d'una construcció civil d'ús públic al segle XII. Estaven formats per un conjunt d'edificis amb diverses dependències. A la sala central es podia veure un temple sobre columnes, cobert per una cúpula amb lluerns que deixaven entrar la llum. Quatre d'aquestes columnes, amb base i capitell, fetes amb pedra de Montjuïc, es conserven al Centre de Col·leccions del Museu d'Història de Barcelona i a la seva seu del Call.

Els jueus de Barcelona tenien el seu fossar a Montjuïc, que significa «mont judaic». La necròpolis va donar nom a la muntanya i està situada al vessant nord-oriental. Els 2.000 m² coneguts estan delimitats per la carretera del Castell de Montjuïc i l'antic Parc d'Atraccions al nord; per l'antic Camp de Tir Nacional i el Mirador de l'Alcalde a ponent; per les instal·lacions de Tir Olímpic a llevant, i pel barranc del Morrot al sud. S'hi van fer enterraments des del segle IX fins al segle XIV. Una part de la necròpolis va rebre el nom de Fossar Vell, per diferenciar-la del sector més nou, on es van fer les inhumacions dels segles XIII i XIV. L'espai ha experimentat grans canvis al llarg dels segles. L'única sepultura conservada completa *in situ* correspon a una inhumació de 1229, amb el nom «Míriam»

inscrit a la làpida. Bona part de l'àmbit que va ocupar és actualment un espai protegit. Diverses campanyes d'exploració (1945-1946, 2001, 2021 i 2025) han permès conèixer-ne les característiques principals: s'ha confirmat l'existència de dos nivells d'enterraments, així com la pervivència i la coexistència de diferents estructures funeràries des del segle IX fins al segle XIV: sepultures antropomorfes, de forma oval, de fossa i cavitat lateral i de fossa amb taüt. La necròpolis va estar en funcionament fins al 1391 i, entre 1393 i 1401, se'n va iniciar la destrucció i es van aprofitar les làpides per bastir nous edificis a la ciutat. Part d'aquest aprofitament es pot veure a les façanes del Palau del Lloctinent (seu de l'Arxiu de la Corona d'Aragó), sobretot a la plaça de Sant Iu. També n'hi ha a la plaça del Rei, al subsol del Museu d'Història de Barcelona, al carrer de l'Arc de Sant Ramon del Call i a l'església dels Sants Just i Pastor, entre altres.

Les novetats arqueològiques del Call de Barcelona no són descobriments espectaculars en forma de grans estructures, sinó un degoteig constant de dades que, sumades, permeten reconstruir amb més precisió la vida d'una comunitat que va fer un paper fonamental en la història de la ciutat. Cada fragment ceràmic, cada mur reaprofitat, cada estrat documentat, és una finestra a un passat que encara s'està escrivint. La recerca continua i tot indica que els anys vinents seguiran aportant novetats que ajudaran a entendre millor no només el call, sinó la Barcelona medieval en el seu conjunt.

Bibliografia

José Ramón AYASO; Xavier MAESE; Vanesa TRIAY, «Això va per tu, Jordi: una nova làpida amb inscripció hebrea de la necròpolis de Montjuïc», *Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, 17, p. 35-50.

Francesc CABALLÉ; Eloi CASTELLS, *L'estructura urbana del Call de Barcelona*. Barcelona: MUHBA, 2015. Documents núm. 10.

Jordi CASANOVAS, *Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España*. Turnhout (Bèlgica): Brepols, 2004.

Francesc FLORENSA; Agustín GAMARRA, «L'excavació del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat, 3 de Barcelona», *Tribuna d'Arqueologia 2004-2004*. Barcelona: 2006, p. 189-209.

Francesc FLORENSA; Iñaki MORENO; Jordi RAMOS; LAURA Suau, «La fase baixmedieval del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat, 3 (Barcelona)», *III Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya (Sabadell, 2006)*, ACRAM, 2007, p. 216-225.

Xavier MAESE; Jordi CASANOVAS, «Nova aproximació a la cronologia del cementiri jueu de Montjuïc (Barcelona)», *Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, 4 (2004), p. 7-25.

Victòria MORA POUS, *El Call: el barri jueu de Barcelona*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona, 2007.

Victòria MORA POUS, «Els Banys Nous de Barcelona», *Lambard estudis d'art medieval*, Volum VI (1991-1993), p. 27-41

(ressenyes)

Andreu BOSCH I RODOREDA; Carmelo

SALLÉS FERNÁNDEZ

El català de Tossa.

Un dels parlars salats de la Costa Brava

Tossa: Centre d'Estudis Tossencs, 2025. 576 p.

Quaderns d'Estudis Tossencs, 21. Pròleg de Lúcia Pons Griera.

El Centre d'Estudis Tossencs acaba de fer aparèixer un altre dels seus Quaderns, el número 21. En aquest cas es tracta d'un voluminós estudi a càrrec del filòleg Andreu Bosch amb l'impuls i la informació facilitada pel tossenc Carmelo Sallés sobre el parlar de Tossa, el salat que s'ha mantingut, bé que precàriament avui dia, en aquesta població que durant un temps va quedar força aïllada de la resta del país per deficiències en les comunicacions terrestres. Hom solia dir que els tossencs havien anat més fàcilment a Barcelona o a València, per mar, que no pas a Girona, la capital de la província. Aquest parlar propi de Tossa, emparentat amb el català de la regió i amb la llengua general (no tot el que apareix al llibre és exclusiu de Tossa, però es dona o s'ha donat allà), té especificitats de tota mena. L'ús de l'article salat amb certs mots, no pas en tots (els forasters que volen *salar*, *salen* massa), potser és el tret més conegut, però també té característiques pròpies en la morfologia, en la fonètica i en el lèxic, que es recull alfabèticament al final del volum. La riquesa de l'obra prové del fet que no és un estudi confeït únicament per mitjà de bibliografia o de reculls ja existents, textos publicats o recollits oralment amb anterioritat, sinó que ha begut de la parla viva de molts tossencs i tossenques grans, que han estat sol·licitats com a informants pels autors (gràcies als contactes de Sallés, interessat de fa temps en el tema) i que han aportat la seva experiència parlant, per més que en molts casos s'indica que allò es deia en la seva joventut i ara no es diu o ja ben poc.

L'estructura és la d'un estudi dialectològic clàssic en què, un cop passada la introducció (amb els criteris de transcripció, símbols, abreviatures i referències bibliogràfiques, p. 15-50), hom troba una caracterització completa i sistemàtica del parlar de Tossa, des de la fonètica amb tots els seus detalls (p. 51-100) fins a la morfologia nominal i verbal (p. 101-147), seguida d'un recull de vocabulari, locucions i frases fetes, un veritable lèxic tossenc, que ocupa gairebé tres quartes parts de l'obra (p. 149-564). Val a dir que, tot i ser la part més extensa, hom no s'ha limitat al lèxic, com en altres reculls dialectals, sinó que es descriu –podríem dir– la «gramàtica» del parlar tossenc, que no és altra que la del català, però amb especificitats en mots, expressions i pro-

núncia (assimilacions, dissimilacions i altres fenòmens). Tot plegat és fruit, és clar, de l'aïllament històric a què ens hem referit –avui ja completament superat– i ha experimentat una reculada inevitable davant del predomini progressiu de l'estàndard (a l'escola, als mitjans de comunicació, etc.).

Tanquen el volum els índexs d'etnotextos utilitzats (amb graus de dialectalització variables i no sempre recollits pels autors) i de les il·lustracions originals i fotogràfiques, molt nombroses i pertinents. Com es pot imaginar, per tal d'encabir tot el material, el format de la publicació havia de ser gros (28 x 21,03 cm). Amb tot, és de tapa tova i resulta manejable, i la disposició interior és molt clara i agradable, malgrat la grandària.

El català de Tossa s'ha beneficiat enormement, com diem, de la coneixença i l'estreta col·laboració entre dos autors molt diferents que s'han complementat i estimulat mútuament: un tossenc enamorat del seu parlar i de la seva població que de sempre havia recollit i salvaguardat els mots i les expressions, i un lingüista amb la preparació necessària i el temps disponible per donar forma a aquest recull analític i divulgatiu alhora. El treball resultant, d'una gran utilitat per a la disciplina dialectològica, és alhora un monument als tossencs, que vam omplir a vessar la sala on se'n va fer la presentació el 24 de gener passat i que han volgut tenir a casa el llibre. Les virtuts de l'obra van ser glossades amb minuciositat per la doctora Lúcia Pons i Griera, catedràtica jubilada de la Universitat de Barcelona i codirectora amb el doctor Joan Veny i Clar de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català*. El seu text encapçala el volum en forma de pròleg.

El fet de disposar d'un recull tan complet no assegura per si sol la continuïtat d'aquest parlar, en què perviuen trets que foren seculars de tota la costa selvatana, però sí que encoratja l'estima per un dels trets més singulars de la identitat local tossenca, encara prou robusta, cosa que és la base per a una eventual revitalització i pervivència. Ara el parlar de Tossa pot ser divulgat, per ventura ensenyat a les escoles locals i eventualment mantingut pels nous tossencs.

NARCÍS FIGUERAS CAPDEVILA. Filòleg.
Centre d'Estudis Selvatans

David TORMO BENAVENT
El diputat del pont.
Joan Caballé Goyeneche
(1862-1935)

Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre,
2025, 205 p.

El diputat del pont. Joan Caballé Goyeneche (1862-1935), de David Tormo Benavent, que ha obtingut el XXII Premi d'assaig Artur Bladé i Desumvila del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, no és només el relat de la trajectòria política d'un diputat que fa possible la construcció del pont (obra per la qual se'l coneix popularment, especialment a Móra d'Ebre), sinó que és un treball d'història que també explica i permet entendre el funcionament polític del règim corrupte de la Restauració, la política centralista sobre les infraestructures i la necessària modernització dels territoris rurals de Catalunya a inicis del segle xx. L'autor es pregunta sobre el context estructural, el procés polític i administratiu i l'impacte socioeconòmic del pont i, en aquesta publicació, dona respostes a tots aquests interrogants. Sense caure en la simple i fàcil simpatia del biògraf pel biografat, David Tormo també se centra en el periple vital de Joan Caballé Goyeneche. Un home hiperactiu fins a posar la salut al límit. Escriptor incansable d'articles i cartes. Persistent i tenaç en els seus objectius. Però també cabut, inflexible i arrauxat. Un home honest, a vegades contradictori, però que sempre va perseverar en el seu propòsit: el desenvolupament econòmic del territori que representava, el districte de Gandesa. L'autor explica com el diputat que durant quatre legislatures va exercir amb escreix les millors tasques d'intermediació política entre el Govern i el seu districte és també l'home que en un moment d'obcecació va engegar sis trets al marquès de Cortina per negar-li un crèdit. El polític que s'enfronta tant a Francesc Cambó com a Marcel·lí Domingo i que elogiarà Lerroux i Miguel Primo de Rivera, també s'oposarà públicament a la condemna a mort de Ferrer i Guàrdia després de la Setmana Tràgica.

El treball de David Tormo és un exemple d'aquesta història local, en majúscules, ben elaborada, que, com va dir la historiadora Queralt Solé, és necessària per vertebrar la memòria i posar-la en relleu a tots els territoris de Catalunya.

JORDI PIQUÉ PADRÓ. Arxiver i historiador

Imma PULIDO (amb la contextualització sociològica de Manel GÜELL)

Janio Martí
Molt més que una orquestra

Casal Societat la Principal de Vilafranca del Penedès, 2025. 169 p.

Com afirma l'autora, «és difícil trobar a Catalunya alguna persona més gran de cinquanta anys que no reconegui el nom de l'Orquestra Janio Martí». I ho és perquè la seva activitat frenètica, vinculada a la música de ball, va tenir com a escenari molts pobles i ciutats de Catalunya (i també de la resta de l'Estat i altres països), sigui en espais societaris o en locals dedicats al ball o a l'espectacle, i en l'intens recorregut per moltes festes majors, quan el ball era el cor de la festa. Però, més enllà dels records personals de cadascú, la biografia d'Imma Pulido ens aporta un ampli coneixement de la personalitat de Joan Anton Martí i Soler (Janio Martí) des de l'àmbit familiar vilafranquí fins al seu final a Sitges, on s'havia establert des del casament amb Sílvia Camps.

L'estudi sociològic del ball (de saló) de Manel Güell contextualitza el procés evolutiu des de la perspectiva dels balladors (home i dona), amb els orígens i els rituals observats durant bona part del segle passat. És com un preàmbul que posa marc a l'emergència d'un personatge que, durant anys i en diverses formacions, fou un referent de la música de ball i aconseguí arribar a les màximes categories orquestrals en aquest sentit. Arribar-hi no fou un camí planer. En primer lloc Pulido descriu les diferents formacions que va liderar Joan Anton Martí, amb músics que combinaven les actuacions amb una activitat professional al marge de la música. El procés evolutiu, que parteix de les inquietuds i les aptituds del biografat, es nodreix de molts noms, tant de les formacions musicals com del context organitzatiu i empresarial, important ja en les darreres dècades del segle xx, quan es fusiona empresarialment amb els germans Barceló de Capçanes i Móra d'Ebre. Són les dècades segurament més recordades. La virtut d'aquesta publicació és precisament mirar de dalt a baix, del principi a la fi, el personatge, en tota la seva dimensió professional i humana, la de damunt dels escenaris i la que va més enllà.

JOSEP SANTESMASES I OLLÉ.
Centre d'Estudis del Gaià

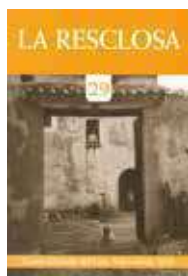
(tria de novetats)

XLI Sessió d'Estudis Mataronins

Mataró: Museu Arxiu de Santa Maria, 2025. 236 p., 12 €.

El llibre resultant de la XLI Sessió d'Estudis Mataronins, celebrada el 16 de novembre de 2024, és una publicació que recull les comunicacions presentades en aquesta trobada d'investigadors i estudiosos centrada en temes relacionats amb la història, l'arqueologia, la geografia, l'etnografia i la literatura de Mataró i el Maresme. Aquest volum posa a l'abast del públic els treballs breus exposats durant la sessió, que tracten aspectes inèdits o poc coneguts del territori, des d'excavacions arqueològiques fins a estudis de la vida social i econòmica de diferents èpoques. La publicació forma part d'un corpus acadèmic de gran valor, amb centenars de comunicacions que es poden consultar tant en paper com en format digital a través de repositoris especialitzats com RACO.

La Resclosa, núm. 29

Vila-rodon: Centre d'Estudis del Gaià, 2025. 244 p., 12 €.

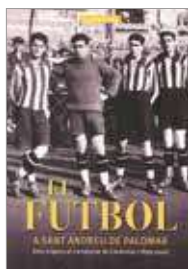
El número 29 de *La Resclosa*, la revista anual del Centre d'Estudis del Gaià sobre humanitats, ciències socials i ciències naturals, és una publicació de recerca centrada en la història i el patrimoni del territori del Gaià i entorns propers. En aquest nou volum, es reuneixen sis estudis que abracen temes d'història rural, mobilitat social, genealogia, moviments migratoris i transformacions agràries, oferint una mirada detallada de processos locals sovint poc documentats. Els articles combinen treball d'arxiu, anàlisi històrica i contextualització social, fet que converteix el número en una eina valuosa tant per a investigadors com per a lectors interessats en la memòria del territori.

Guillem LÓPEZ L'economia de Menorca Els anys que hem viscut perillosament (2020-2025)

Palma: Institut Menorquí d'Estudis, 2025. 283 p., 18 €.

La darrera publicació editada per l'Institut Menorquí d'Estudis ofereix una anàlisi clara i incisiva de l'evolució recent de l'economia menorquina entre 2020 i 2025, un període marcat per la pandèmia, la pressió turística i les tensions estructurals del model productiu. A partir d'articles revisats i contextualitzats, l'autor examina els límits del creixement basat en la massificació i adverteix del risc de degradar el patrimoni natural i social que sosté l'illa. L'obra defensa que la prosperitat real no es mesura només en PIB, sinó en renda per càpita, qualitat de l'ocupació i valor afegit generat localment. També planteja reptes de futur com la gestió demogràfica, la diversificació econòmica, la revaloració del sector primari i l'impacte de noves tecnologies, amb una mirada crítica però orientada a solucions sostenibles.

Jordi PETIT El futbol a Sant Andreu de Paloma

Sant Andreu de Palomar: Centre d'Estudis Ignasi Iglésias, 2025. 319 p., 20 €.

Aquesta obra de l'historiador Jordi Petit i Gil, president del Centre d'Estudis Ignasi Iglésias i membre del Grup de Recerca Històrica de la UE Sant Andreu, documenta, després de sis anys de recerca, l'aparició del futbol a Sant Andreu de Palomar a partir de 1899. L'autor repassa, amb moltes novetats, els primers anys del Club Z / FC Andreuenc, l'Avenç del Sport i finalment la UE Sant Andreu, i n'analitza no només els primers equips sinó també la història d'altres categories com les infantils. En la segona part narra breument la història de quasi un centenar d'equips que van existir en l'antic territori andreuenc, tota una descoberta desconeguda fins ara. El llibre, amb un total de 320 pàgines, omple un buit destacat en la història de l'esport al territori.

Ricard PARADÍS i Pau VINYES (coords.) Barcelona en ruta 2

Barcelona: Llop Roig, Llibres i Cultura, 2025. 334 p., 25 €.

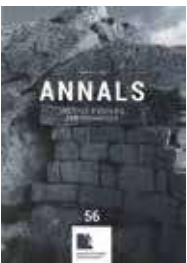
Aquest volum, coordinat per Ricard Paradís i Pau Vinyes, proposa un recorregut històric per la ciutat més enllà dels escenaris turístics habituals. Ofereix itineraris detallats que permeten entendre l'evolució urbana, social i patrimonial dels antics pobles del pla i dels barris que avui formen part de Barcelona. Com a continuació d'una línia de guies culturals, el llibre combina rigor històric i voluntat divulgativa, per ajudar el lector a redescobrir espais quotidians amb una nova mirada. Les rutes connecten memòria, arquitectura i vida veïnal, i converteixen el patrimoni local en una experiència caminable i contextualitzada, pensada tant per a residents com per a persones interessades en la història urbana.

Eva MARÍN
El projecte de museïtzació de la farmàcia Pinyol de Llardecans

Terrassa: Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, 2025. 148 p.

Aquesta obra presenta el projecte de museïtzació de l'antiga farmàcia Pinyol de Llardecans, combinant recerca històrica i estudi patrimonial. El llibre reconstrueix la trajectòria de la família Pinyol, vinculada durant generacions al servei farmacèutic en un entorn rural, i analitza el valuós conjunt d'objectes, mobiliari i documentació conservats a l'establiment. Fundada el 1848, la farmàcia va funcionar més de 150 anys i, un cop tancada, va quedar pràcticament intacta, fet que la converteix en un testimoni excepcional de la pràctica farmacèutica tradicional. La publicació documenta el procés de recuperació i posada en valor d'aquest espai singular, convertit en projecte museístic. El volum forma part dels treballs sorgits dels ajuts de recerca Francesc Salvà i Campillo, impulsats pel Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica de Catalunya i l'Institut Ramon Muntaner.

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, núm. 56

Girona: Institut d'Estudis Empordanesos, 2025. 285 p., 20 €.

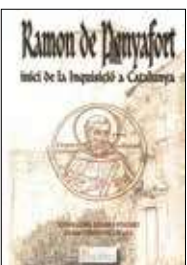
El volum 56 dels *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* recull un ampli conjunt d'estudis dedicats a la història, la societat i la cultura de l'Empordà. La publicació aplega recerques que abracen des de conflictes del segle XIX fins a transformacions demogràfiques contemporànies, passant per biografies, història religiosa, moviments migratoris, patrimoni documental, art i teatre. També inclou treballs sobre turisme, urbanisme i memòria recent, amb la diversitat temàtica i metodològica que caracteritza la revista, a més de recerques joves premiades i seccions de ressenyes. Així els *Annals* es consoliden com una plataforma de referència per a la investigació territorial i reflecteixen el compromís de l'Institut amb la difusió del coneixement rigorós sobre l'Empordà i el seu llegat històric.

Quaderns d'Història Local, núm. 4

L'Hospitalet de l'Infant: Foment Cultural de l'Hospitalet de l'Infant, 2025. 160 p.

Aquesta revista és una publicació de recerca i divulgació centrada en la història, el patrimoni i la memòria del territori de l'Hospitalet de l'Infant, Vandellòs i l'entorn de les Terres de l'Ebre i el Camp de Tarragona. El número recull estudis variats que combinen història local, patrimoni etnològic i cultura material: des de la trajectòria d'un mas centenari i infraestructures com la il·luminació o els projectes industrials, fins a gastronomia tradicional i memòria d'oficis. Inclou un dossier dedicat a la terrissa de l'Ebre (Miravet i Tortosa), amb enfocaments històrics, tècnics i artístics, i una secció destacada sobre la relació de Joan Miró amb Mont-roig del Camp. El conjunt ofereix una mirada arrelada al territori, que valora paisatge, comunitat i transformacions socials.

Josep L. SOLER I Joan TORRENTS
Ramon de Penyafort. Inici de la Inquisició a Catalunya

Tortosa: Il·lucavonia Terra Nostra, 2025. 174 p., 20 €

L'obra presenta la història de Ramon de Penyafort (c.1180-1275), personatge clau per entendre la resposta de l'Església davant les heretgies medievals, especialment el catarisme, molt arrelat a Occitània i la Corona d'Aragó. Els càtars rebutjaven els sagraments, l'autoritat eclesial i el poder temporal, i defensaven una vida austera basada únicament en l'Evangelí. En aquest context de dissidència religiosa, el Concili de Tolosa (1229) va establir mecanismes sistemàtics de persecució de l'heretgia, origen de la inquisició medieval. Ramon, format en dret a Bolonya i dominic, fou un jurista de gran influència que va contribuir a definir jurídicament l'heretgia i a consolidar el marc legal que permetria l'actuació inquisitorial a Catalunya.

Alexandre ORDIÑANA
Els moriscos dels Borja a la Vall d'Albaida

Ontinyent: Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida, 2025. 400 p., 22 €.

Aquest llibre analitza la presència i la vida dels moriscos vinculats als dominis senyorial dels Borja a la Vall d'Albaida, centrant-se especialment en la baronia de Castelló de Rugat. Estudia les relacions entre senyors i vassalls, l'organització de la terra, les obligacions fiscals i les formes de convivència en una societat marcada per la diversitat religiosa i cultural. A partir de documentació d'arxiu, es reconstrueix el paper econòmic dels moriscos en l'agricultura i en l'estructura productiva del territori, així com les tensions socials que culminaren amb l'expulsió de 1609. El volum ofereix una mirada detallada sobre el funcionament del règim senyorial valencià i ajuda a entendre l'impacte demogràfic, social i econòmic que va suposar la desaparició d'aquesta comunitat.

NARCÍS FIGUERAS CAPDEVILA. President de la CCEPC i vicepresident de l'IRMU

DO PLECS. HISTÒRIA AMB DENOMINACIÓ D'ORIGEN

DESPRÉS DE 40 ANYS I 200 NÚMEROS: CELEBRAR, VALORAR, REPENSAR

El 26 de febrer, a l'Espai Francesca Bonnemaison de Barcelona, amb motiu dels quaranta anys i els dos-cents números, de *Plecs d'Història Local*, l'acte «DO Plecs. Història amb denominació d'origen»

va aplegar una bona part de la «comunitat Plecs» (directors i antics directors, coordinadors, autors, lectors...) per tal de commemorar i reflexionar. La idea és fer-ho anualment, si bé aquest primer cop –curosament preparat– tenia un to de celebració especial.

La sala era plena i la disposició i el format seleccionat afavorien el diàleg. Després de les salutacions institucionals (presidència de l'IRMU i de la CCEPC, direcció de *L'Avenç*, direcció general de Recerca), un vídeo amb intervencions de diversos responsables inicials, successius i actuals va posar en relleu les circumstàncies de la creació de *Plecs* i les claus de la seva continuïtat i dels seus valors. A continuació dues taules de sis persones, en grups de dos, van anar responnent les incitacions de Toni Orensanz, que va conduir l'acte amb agilitat.

Els diversos convidats, ells i elles, representaven edats, etapes i territoris diversos relacionats amb la revista i amb la pràctica d'aquesta «història amb denominació d'origen» (història, al cap i a la fi) que es volia vindicar i posar en primer terme: mirada crítica al passat i lliçons per a avui, preguntes

noves a les fonts de sempre, col·laboració territorial i exercici del «nosaltres» compartit, transversalitat disciplinària, temàtica i epocal per damunt de compartimentacions. La «comunitat Plecs», la xarxa catalana dels estudis locals, reunida per a l'ocasió, va fer aflorar novament el paper social que té i del qual *Plecs* roman una de les expressions més vistents. I va fer honor als seus orígens crítics i a la seva capacitat de proposta interrogant-se sobre la validesa dels aspectes fins ara valuosos i sobre nous reptes que s'obren, si es vol continuar exercint un paper tant o més rellevant:

- Intersecció creativa i fèrtil entre el món acadèmic universitari (amb reptes per implicar els més joves i per fer efectiva la transferència i la ciència oberta) i la recerca associativa i territorialment distribuïda.
- Cooperació eficaç amb els equipaments patrimonials (arxius, museus, centres d'interpretació) dels nostres territoris i amb les diverses administracions públiques locals i regionals (per damunt de ratlles autonòmiques, provincials o comarcals, de vegades limitadores o postisses).
- Imaginació i coratge per assajar noves formes de difusió de la recerca, que arribin a totes les edats i segments de la nostra societat, i per fer més accessibles i usables els continguts de *Plecs* com a «repositori» dels estudis locals contemporanis.

L'acte va acabar amb la distribució del número 200 i una conversa més distesa, mentre es prenia una copa de cava. En definitiva, va ser un moment de celebració i alhora de reflexió sobre la trajectòria de *Plecs d'Història Local*, per fer-nos tots més conscients del que ha representat i del que encara ha de representar. Continuem.

Directors: Ramon Arnabat (URV), Josep Santemasas (Centre d'Estudis del Gaià), Coordinació d'aquest número: Joan J. Busqueta Riu; Producció: *L'Avenç*; Disseny original: Can Seixanta; Tria de novetats: Carlos Moruno (IRMU); Dipòsit Legal: B. 47.520-76; ISSN 2339-6997

Consell de redacció: Victòria Almuní (C.E. Seniençs), Joan Busqueta (UdL), Bernat Campins (Institut d'Estudis Baleàrics), David Cao (P. Estudis Osonencs), Meritxell Ferré (Centre de Lectura de Reus), Narcís Figueras (UOC), Enric Garcia Domingo (M. Marítim Barcelona), Andreu Ginés i Sánchez (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Oscar Jané (UAB), M. Carme Jiménez (IRMU), Manuel Lopez Esteve (UdL), Joan-Lluís Mas (Terra dels Avis, Cat. Nord), Jordi Morell (Taller d'Història del Clot), Manuel Pastor (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Jaume Perarnau (Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya), Joaquim M. Puigvert (UdG), Teresa Reyes (Oficina Patrimoni Cultural - Diputació Barcelona), Enric Sagué (UdG), Carles Santacana (UB), Sebastià Serra (UIB), Ramon Ten (Fundació Bosch i Cardellach), Francesc Viso (CCEPC).

Consell assessor: Agustí Alcobarro (UB), Ferran Archilés (UV), Josep Casanovas (UVic-UCC), Montserrat Duch (URV), Enric Guinot (UV), Antonieta Jarne (UdL), Antoni Mas Forners (C.E. Repoblació Mallorca. UIB), Marina Miquel (Subdirecció general del Patrimoni Arquitectònic, Arqueològic i Paleontològic), Conxita Mir (UdL), Vicent Olmos (UV), Joan Peytavi (UPVD), Santi Ponce (UVic-UCC), Joan Santacana (UB), Antoni Virgili (UAB).
<http://www.irmu.org/projects/plecs>.

Revista editada per:

